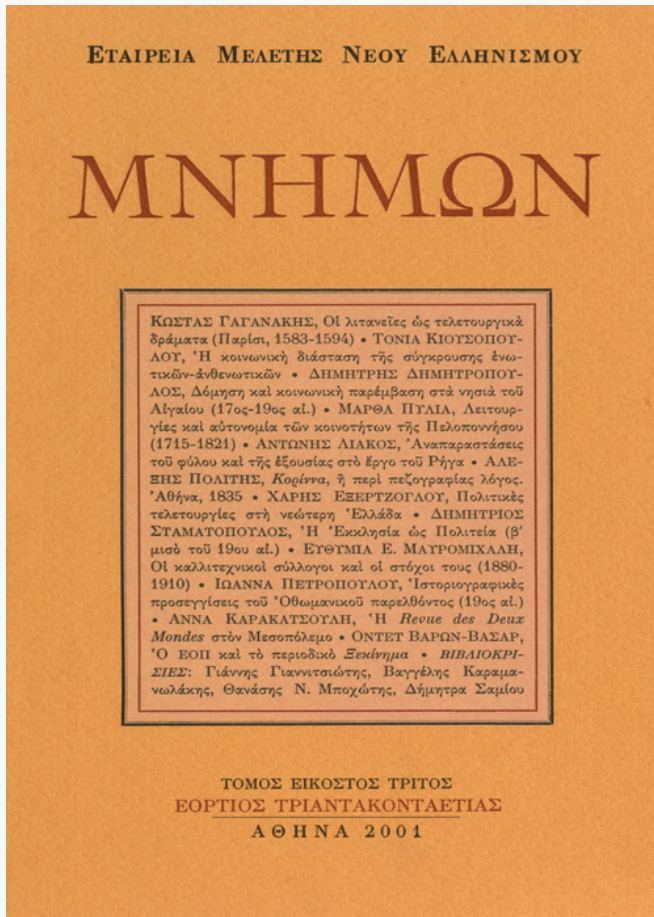

Μνήμων

Τόμ. 23 (2001)

ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΟΥ
ΟΘΩΜΑΝΙΚΟΥ ΠΑΡΕΛΘΟΝΤΟΣ ΣΤΗΝ
ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΝΑΤΟΛΗ - 19ος αιώνας. ΜΙΑ
ΔΕΙΓΜΑΤΟΛΗΨΙΑ

ΙΩΑΝΝΑ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.713](https://doi.org/10.12681/mnimon.713)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ Ι. (2001). ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟΥ ΠΑΡΕΛΘΟΝΤΟΣ ΣΤΗΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΝΑΤΟΛΗ - 19ος αιώνας. ΜΙΑ ΔΕΙΓΜΑΤΟΛΗΨΙΑ. *Μνήμων*, 23, 269-295.<https://doi.org/10.12681/mnimon.713>

ΙΩΑΝΝΑ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ
ΤΟΥ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟΥ ΠΑΡΕΛΘΟΝΤΟΣ
ΣΤΗΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΝΑΤΟΛΗ — 19ος αιώνας
ΜΙΑ ΔΕΙΓΜΑΤΟΛΗΨΙΑ¹

Η έρευνα της ιστοριογραφικής παραγωγής των υπό Οθωμανικό καθεστώς ορθόδοξων της Ανατολής στον 19ο αιώνα αποτελεί αντικείμενο της εργασίας αυτής. Ιγνηλατούνται μερικές μόνον εκδοχές συμπεριφορών μιας λογισύνης σε διαδικασία αυτοπροσδιορισμού. Από τις έντυπες πηγές, ελληνόφωνες και τουρκόφωνες, επιχειρείται η αποτύπωση των ιδεολογικών στάσεων απέναντι σε μια μόνον όψη του ιστορικού γίνεσθαι — το οθωμανικό παρελθόν. Ορίζω την Κωνσταντινούπολη κοινό παρονομαστή των κειμένων που θα αναλύσω, επειδή λειτούργησε είτε μεταφορικά —θεματικά, ως ο νοερός τόπος της ιστοριογραφίας και των ιστοριογράφων, είτε κυριολεκτικά— εδαφικά, ως ο υπαρκτός χώρος προέλευσης και διαμόρφωσης των ίδιων των συγγραφέων ή έκδοσης των συγγραμμάτων.

Οι υποθέσεις εργασίας που διατυπώνονται στηρίζονται σε μια δειγματοληψία: η ιστορική ύλη συγκροτείται από ευάριθμες εκδόσεις βιβλιογραφημένων

1. Ανατρέχοντας στην τριακονταετή προϊστορία, διαπιστώνουμε ότι ήδη από την εναρκτήρια δημόσια εκδοτική παρουσία του, ο *Μνήμων* προτάσσει στα επιστημονικά του ζητούμενα την έρευνα του οθωμανικού παρελθόντος. Αν η διάγνωση της συγκεκριμένης ανάγκης μεσούσης της δικτατορίας, σηματοδοτεί την ιστορική ευαισθησία μιας φοιτητικής συντροφιάς της εποχής, τότε το γεγονός της οργάνωσης ημερίδας, τριάντα χρόνια μετά, από τον ίδιον αυτό φορέα, συνδέει το χτες με το σήμερα και προσγράφεται στα θετικά πεπραγμένα μιας γενιάς. Από ένα σημείο και ύστερα, η σημασία του δεν περιορίζεται στα ενδότερα μιας ομάδας ιστορικών, καθώς ρητά διατυπώνει ένα επιστημονικό αίτημα που χρήζει αντιμετώπισης σε ευρύτερο, διεπιστημονικό επίπεδο. [Βλ. Ιωάννης Γιαννόπουλος, «Η εξέλιξις των τουρκολογικών σπουδών και η ανάγκη καλλιέργειας αυτών εν Ελλάδι», *Μνήμων* 1 (1971) 5-25]. Η Δειγματοληψία που δημοσιεύεται εδώ, αποτέλεσε συμβολή σε ημερίδα της Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού, σε άλλη μορφή, με τίτλο «Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις του οθωμανικού παρελθόντος 19ος-20ός αιώνας» στις 29 Ιανουαρίου του 2000.

έργων. Ασφαλώς στο ίδιο το εγχείρημα της επιλεκτικής χρήσης των πηγών ενυπάρχει ποσοστό αυθαιρεσίας. Η επισήμανση μέσω των συγκεκριμένων παραδειγμάτων που ακολουθούν έχει αναγκαστικά ελλειπτικό χαρακτήρα. Κάθε τίτλος, συγγραφέας ή λήμμα τροφοδοτούν την έρευνα με την ελάχιστη αναγκαία ιστορική πληροφορία. Τα δείγματα διατάσσονται στον χρόνο, σηματοδοτώντας τις αέναα μεταβαλλόμενες ιστοριογραφικές προσεγγίσεις. Το κέντρο βάρους εντοπίζεται στους τρόπους πρόσληψης και όχι στα ίδια τα έργα — στο καθόλου και όχι στα καθέκαστα. Η προσοχή εστιάζεται στην πορεία και όχι τους σηματοδότες.

Πρόκειται για δοκίμιο με την πρώτη έννοια του όρου: είναι εξαρχής ορατό ότι η ιστοριογραφική καμπύλη που προκύπτει σκιαγραφεί μια πορεία προσεγγίσεων του οθωμανικού παρελθόντος που βαίνει από το προεθνικό στο εθνικό.

Κείμενα προεπαναστατικά που συντάχθηκαν στις απαρχές του 19ου αιώνα, απεικονίζουν πράγματι μια φυσική αποδοχή του οθωμανικού στοιχείου. Το συγκεκριμένο παρελθόν εγγράφεται στο πλαίσιο της ορθόδοξης χριστιανικής κοινότητας σε μια συνέχεια, ως παρόν βίωμα. Κατά κανόνα, στην ανατολική πτέρυγα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας η ανάδειξη του κόσμου των ετεροδόξων συναρτάται με τον κόσμο των ομοδόξων δηλαδή το οθωμανικό παρελθόν με την χριστιανική θρησκεία. Οι συγγραφείς αρχικά περι/γράφουν — δεν αποσκοπούν, ακόμη, σε διαχείριση της ύλης προς επίλυση ζητημάτων εθνικών. Η ιστορική πληροφορία ταξινομείται παρατακτικά — σε ασπόνδυλη μορφή. Η στροφή στο παρελθόν ανασύρει μνήμες μιας ακαθόριστης αρχαιότητας, δεν παραπέμπει υποχρεωτικά στην ελληνική αρχαιότητα. Οι όροι 'Έλληνα/ελληνικός και όταν σπάνια αναφέρονται δεν αποκτούν εδαφική διάσταση — ενώ η λέξη ελληνισμός απουσιάζει.² Η περίοδος αυτή μπορεί να ονομαστεί προεθνική. Στα πρώτα μετεπαναστατικά χρόνια, δηλαδή στην δεκαετία του είκοσι, η συνύπαρξη οθωμανικού και χριστιανικού κόσμου —έτσι όπως την παρακολουθούμε μέσα από συγγράμματα— συνεχίζεται έως τα μέσα περίπου του αιώνα, όταν η αργή διαδικασία μετάβασης από το προεθνικό στο εθνικό γίνεται μόλις αισθητή και τα γεγονότα που διαφοροποιούν το ιστοριογραφικό τοπίο ως προς τα δικά μας ζητούμενα, λαμβάνουν χώρα σε τρία, γεωγραφικά διακεκριμένα σημεία: από την μια πλευρά, στην Ανατολή η απαρχή των μεταρρυθμίσεων που τυπικά εκκινεί την τέταρτη δεκαετία του αιώνα με το Χάττι Χουμαγιούν. Στον ενδιάμεσο χώρο με την ίδρυση του ελλαδικού βασιλείου, του πανεπιστημίου θα προκληθούν οι συνεπαγόμενες ιδεολογικές συνθέσεις. Τέλος, στην άλλη πλευ-

2. Για τον όρο ελληνισμός βλ. Ν. Σιγάλας, «Ελληνισμός και εξελληνισμός: ο σχηματισμός της νεοελληνικής έννοιας ελληνισμός», *Τα Ιστορικά* 24 (2001) 3-70. Για τον μη εδαφικό ελληνισμό Κ. Θ. Δημαράς, «Η παρουσία της αρχαίας παιδείας μέσα στη νεοελληνική συνείδηση [1750-1850]», *Απόψεις* 7 (1995) 14-15.

ρά, την ευρωπαϊκή, το γεγονός της γραπτής τεκμηρίωσης θεωριών από τους δυτικούς οθωμανολόγους. Αν το προεθνικό σχήμα ορίζεται ως ασπόνδυλο, διαπιστώνουμε ότι οι πρώτοι σπόνδυλοι τοποθετούνται στα μέσα του αιώνα. Η αρχαιότητα, έχοντας απολέσει πλέον την αφηρημένη διάστασή της παραπέμπει κατευθείαν στην ελληνική αρχαιότητα δίχως, όμως, ακόμη, προφανή εδαφική, υλική αντιστοιχία με τον υπαρκτό, ελλαδικό χώρο. Η αναγωγή της ιστορικής ύλης σε ένα σπονδυλωτό ιστοριογραφικό σχήμα, επισημαίνεται και στον τρόπο διαχείρισης της οθωμανικής περιόδου. Ο οθωμανικός κόσμος αναδύεται απόφιος, οι αρχικές προσεγγίσεις δεν θίγουν την αριτιμέλειά του: εντάσσεται όμως σε διαφορετικό —κάθε φορά— πλαίσιο: στο ζεύγμα οθωμανικού και χριστιανικού τονίζεται όχι πλέον τόσο ο οικουμενικός χαρακτήρας της ορθοδοξίας όσο ο εθνοτικός χαρακτήρας των διαφόρων λαών που οικούν την Αυτοκρατορία. Εμφανίζονται στο ιστοριογραφικό προσκήνιο τα μιλλέτια. Παράλληλα, υιοθετείται ακροθιγώς η τάση της ρομαντικής σχολής για την αποκατάσταση του βυζαντινού μεσαιώνα πράγμα που ενίοτε οδηγεί στην αποδοχή του τρίσημου σχήματος του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου. Πρόκειται για αποδοχή πρωτογενή, συχνά στοιχειώδη στη σύλληψη και άτεχνη στην εκτέλεσή της. Οπωσδήποτε, η διάταξη της ιστορικής ύλης διέπεται από ένα πνεύμα ισομέρειας αν όχι ισονομίας, και ενοφθαλμίζει το βυζαντινό και οθωμανικό παρελθόν στον κορμό μιας, εν τέλει, νεοελληνικής ιστορίας — στην προοπτική συγκρότησής της. Με την εισαγωγή της τριμερούς περιοδολόγησης, ο ιστορικός χρόνος υπόκειται σε νέα νοηματοδοσία και ονοματοδοσία και ως προς την οθωμανική του διάσταση.

Ενδεικτικά, ο όρος τουρκοκρατία πλάθεται μετά την ελληνική επανάσταση και μπαίνει σε χρήση στα μέσα του αιώνα.³ Με την βαθμιαία πρόσληψη του βυζαντινού ενδιάμεσου κρίκου οι συγγραφείς χειρίζονται το υλικό τους σε δύο επίπεδα: το ταξινομούν —το οριοθετούν ως προς το εμείς, και το περιχαράκωνουν— το οριοθετούν ως προς τους άλλους. Τονίζουν ιδίως, το σύνολο των τεκμηρίων, που συνιστούν την ειδοποιό διαφορά τους ως προς τους δυτικούς, τους αλλοδαπούς. Αναλαμβάνουν νέο ρόλο, αυτοαναγορεύονται οι μοναδικοί αποδέκτες της βυζαντινής κληρονομιάς, οι κατεξοχήν αρμόδιοι διαχειριστές του ιστοριογραφικού πεδίου, και στρέφονται εναντίον των εξ Εσπερίας οθωμανολόγων επιχειρώντας να ανασκευάσουν τις πρωτοδημοσιευμένες ερμηνευτικές τους προτάσεις.

Αν σχηματοποιώντας, θεωρήσουμε το κυρίαρχο ζεύγμα οθωμανικού και

3. Ο Στέφανος Κουμανούδης στο Λεξικό του 1883, την εντοπίζει σε κείμενο του κυπριακής καταγωγής Κωνσταντινουπολίτη, Ιωάννη Φιλήμονα, μόλις το 1834. Αξίζει να αποδελτιωθούν εδώ τα συνολικά 98 σχετικά λήμματα. Τούρκος: 77 λήμματα./ Οσμανίδα: 2 λήμματα./ Μουσουλμανίδα: 6 λήμματα./ Οθμανίς φυλή: 13 λήμματα.

χριστιανικού στοιχείου από την μια πλευρά, ως μόρφωμα της μακράς διάρκειας, παραδοσιακό, και, από την άλλη πλευρά, το επείσακτο στοιχείο του εθνισμού και της ελληνοφροσύνης ως νεωτερικό, διακρίνουμε στην λογιοσύνη των ορθόδοξων της Ανατολής δύο αντίρροπες δυνάμεις: η πρώτη, παλαιάς κοπής, κεντρομόλος. Τείνει στην ανάδειξη ενός οθωμανικού παρελθόντος ιστοριογραφικά ενταγμένου σε έναν κόσμο οικουμενικό — κόσμο που δομείται στη βάση του γένους και του θρησκευάματος. Η δεύτερη, φυγόκεντρος, νεόκοπη. Έλκεται από την εθνική ιδέα και ενίοτε αποπειράται να εγγράψει την θεώρηση του οθωμανικού παρελθόντος σε μια οπτική ελληνοφροσύνης. Σύσσωμο το παρελθόν πλαισιώνεται από την ιδεολογία του εθνικισμού — ή αλλιώς: η εθνική ιδεολογία οικειοποιείται τον διαρρέυσαντα χρόνο και τιθασεύοντάς τον, εκούσια ακυρώνει κάποιες [οθωμανικές] όψεις του. Επιχειρείται στο πεδίο της ιστορίας η σταδιακή συγκρότηση μιας σπονδυλικής στήλης που εμπνέεται από εθνικά ιδεώδη και κατασκευάζεται από την πλευρά των ορθόδοξων υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά το πρότυπο: αρχαία - μέση - νεωτέρα. Ελληνόγλωσσοι και ελληνόφωνες λόγιοι με πρόθεση να ηγεμονεύσουν ιστοριογραφικά, ισχυρίζονται για πρώτη φορά, ότι η θεραπεία της συγκεκριμένης επιστήμης ανήκει δικαιωματικά στους Έλληνες. Υπογραμμίζουμε την χρήση της λέξης Έλληνες. Δεν πρόκειται πλέον για τους αρχαίους. Σημαίνει κάτι παραπάνω από τους ελληνόφωνους, ασφαλώς τους «μετέχοντες της ημετέρας παιδείας». Θα λέγαμε ότι ταυτίζεται άοριστα με έναν, στα σπάργανα, νέον ελληνισμό — δεν έχει ακόμα αποκατασταθεί η εδαφική αντιστοιχία με τον ελλαδικό χώρο.

Καθώς προχωράμε προς τα τέλη του 19ου αιώνα η αντίθεση μεταξύ χριστιανών υπηκόων της Αυτοκρατορίας και Οθωμανών μουσουλμάνων, μεταξύ κυριαρχούμενου και κυρίαρχου, οξύνεται. Αλλά και στο εσωτερικό του ίδιου του ορθόδοξου ποιμνίου σημειώνεται η ταλάντωση ανάμεσα σε δύο ακραίες πλέον θέσεις: πρώτα η αναδρομική ανάδειξη αλλά και δυναμική προβολή του οθωμανικού στοιχείου στο παρόν και στο μέλλον, και ύστερα, στον αντίποδα, ο ρητός, υπόρητος ή ολοσχερής εξοβελισμός του. Δύο δεκαετίες πριν την ιστορική τομή του 1922, οι δυνάμεις, η κεντρομόλος και η φυγόκεντρος είναι άμεσα εξαρτημένες από τα πολιτικά δρώμενα — οι σκοποί είναι εκατέρωθεν διαφανείς. Σε κάθε περίπτωση, υπόκειται η εθνικοποίηση της ιστορίας. Η διακύβευση της ακεραιότητας του οθωμανικού παρελθόντος στο πεδίο της ιστοριογραφίας, η επιλεκτική χρήση των πηγών, η αποσιώπηση, ή και μερική αλλοίωση, οριακά θα οδηγήσουν, ενίοτε, και σε ολοσχερή παραχάραξη. Αντίστοιχα οι όροι Έλλην, ελληνικός, ελληνισμός θα περιληφθούν στο οπλοστάσιο της εθνικής ρητορείας, από την χρήση θα οδηγηθούν στην κατάχρηση — επίτευγμα στο οποίο πρωτοστατούν καθ' ύλην αρμόδιοι επαγγελματίες ιστορικοί. Στο τελικό αυτό στάδιο του εξελληνιστικού οίστρου, η αρχαιολατρεία, η επίκληση ενός προγονικού ελληνισμού συνεισέφεραν στην γένεση ενός φαινομένου όπως η ιδεο-

λογική χρήση της ιστορίας' το φαινόμενο ήταν κραταιό πολύ πριν την επινόηση του όρου.⁴

Στην δειγματοληψία που ακολουθεί, δεν εξετάζω το οθωμανικό παρελθόν εν κενώ και μεμονωμένα, καθώς υφίσταται πάντοτε ως προς κάτι άλλο: συναρτάται, νοείται, και διαλέγεται με μια εκάστοτε μεταβαλλόμενη ιστορική περιρρέουσα ατμόσφαιρα. Όπως προκύπτει από το προς επεξεργασίαν υλικό, το πλαίσιο αναφοράς του οθωμανικού στοιχείου επιβάλλει έναν κάθε φορά, νέο προσδιορισμό. Είτε λοιπόν εντάσσεται στον προχριστιανικό κόσμο της αρχαιότητας, είτε στον προεθνικό κόσμο της ορθοδοξίας, είτε, τέλος, εξετάζεται σε σχέση με τον νέο ελληνισμό — δηλαδή με τον κόσμο των εθνικών κρατών.

Η ιστορική ύλη όπου εφαρμόστηκε η δειγματοληψία περιλαμβάνει εκδόσεις έργων με προεξάρχοντα τοπικό χαρακτήρα. Πραγματείες με αντικείμενο την χριστιανική Ανατολή και πιο συγκεκριμένα πραγματείες οι οποίες με διάφορους τρόπους έχουν ως σημείο αναφοράς την Κωνσταντινούπολη. Το σκεπτικό της επιλογής στηρίζεται στην ιστοριογραφική πραγματικότητα της καθ' ημάς Ανατολής, όπου η παράμετρος του χρόνου παρουσιάζει υστέρηση σε σχέση με εκείνην του τόπου σε όλη την διάρκεια του αιώνα. Δηλαδή το υλικό της ιστοριογραφίας ανάγεται στον γεωγραφικό ιδίως άξονα.

Οι δεκτικότητες της ιστοριογραφίας ως προς την έννοια της διαδοχής των γεγονότων ελέγχονται ισχνές — οι πληροφορίες δευτερογενώς μόνον διατάσσονται χρονολογικά. Τα έργα λοιπόν που χρησίμευσαν εδώ ως δείγματα και παραδείγματα — οι ιστορήσεις του τοπικού — απηχούν στάσεις μιας λογισμένης που ορίζει ως αντικείμενο επιστημονικής διαπραγμάτευσης την Ανατολή, ενώ ταυτόχρονα συναποτελεί κομμάτι της. Έχει η ίδια, στην πλειονότητά της, διαμορφωθεί στα αστικά κέντρα παιδείας της ομογένειας. Οι εκδόσεις τοπικής ιστορίας συνιστούν επομένως ένα πεδίο κατεξοχήν ευεπίφορο για την άντληση των ζητουμένων — αν μη τι άλλο για την πληρότητά τους: είναι οι μόνες που ειδολογικά συγκροτούν σώμα.⁵

4. Φίλιππος Ηλιού, «Η ιδεολογική χρήση της ιστορίας. Σχόλιο στη συζήτηση Κορδάτου - Ζεύγου», ανάτυπο από το *Αντί* 46 (1976) 1-16.

5. Ας σημειωθεί ότι δεν περιλαμβάνεται στην παρούσα ανάλυση η προσπάθεια που επιχειρήθηκε στον ελλαδικό χώρο κατά τον 19ο αιώνα, τον αιώνα του ιστορισμού. Το τεράστιο και αυτοτελές θέμα του θεσμικού ρόλου που διαδραμάτισε το Πανεπιστήμιο Αθηνών και οι περί αυτό θίγεται μόνον στο μέτρο που οι ιδεολογικοί συγκερασμοί που πραγματοποιήθηκαν από την ρομαντική ιστοριογραφία, διέπουν την αντίστοιχη παραγωγή στην χριστιανική Ανατολή. Η ανεύρεση στοιχείων του οθωμανικού παρελθόντος έχει εντοπιστεί και αλλού σε κείμενα καραμανλίδικα που επίσης, δεν εξετάζονται εδώ: μεταφράσεις, λεξικά, συναγωγές νόμων, προλόγους — ελάχιστες είναι οι σχετικές επισημάνσεις. Βλ. Ε. Μπαλτά, «Οι πρόλογοι των καραμανλίδικων βιβλίων πηγή για τη μελέτη της εθνικής συνείδησης των τουρκοφάνων ορθοδόξων πληθυσμών της Μικράς Ασίας», *Μνήμων* 11 (1987) 225-233.

Η Ανατολή διά της Ανατολής: οι ελληνόγλωσσες προσεγγίσεις

Στο προς έρευνα υλικό, τα παραδείγματα αναλογούν σε κάποιες χρονικές τομές. Πρώτα εξετάζεται ένα σύγγραμμα που ανάγεται στα προεπαναστατικά χρόνια, μια έκδοση του 1815. Δεύτερη τομή επιχειρείται ακριβώς πριν την έναρξη του αγώνα, με μια αστυγραφία του 1820. Ένα έργο τρίτομο που ακολουθεί, αντιστοιχεί στα έτη 1851, 1862, 1869 — περίοδο μεταρρυθμίσεων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αλλά και θεσμικής κατοχύρωσης της ιστορίας ως επιστήμης. Το επόμενο, του 1870, και το τελευταίο, του 1886 σκιαγραφούν τους τρόπους που οι εξ Ανατολών χριστιανοί υπήκοοι προσέγγισαν το οθωμανικό παρελθόν παρακολουθώντας την εκδίπλωση και διαμόρφωση της εθνικής ιστοριογραφίας στον ελλαδικό χώρο. Αυτή είναι η συναγωγή, επιλογή της ελληνόγλωσσης ιστοριογραφικής παραγωγής.

Η δειγματοληψία αρχίζει λοιπόν πριν τον αγώνα, όταν η παρουσία του οθωμανικού σύμπαντος καταγράφεται ως έχει, δηλαδή το οθωμανικό συνιστά το έτερο, ισοδύναμο σκέλος της χριστιανικής κοινότητας η οποία καθορίζεται με βάση το θρήσκευμα και ταυτίζεται με την χριστιανική ορθόδοξη οικουμενική συνείδηση.

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ

Κυρίλλου, *Ιστορική Περιγραφή του εν Βιέννη προεκδοθέντος χωρογραφικού πίνακος της Μεγάλης Αρχισατραπίας του Ικονίου*, Κωνσταντινούπολη. Εν τω Πατριαρχικό Τυπογραφείω 1815.

Στην αφηγηματική δομή πρυτανεύει η γεωγραφική άποψη, η κατά περιοχές διάταξη: το χωριό, η κωμόπολη, η ευρύτερη περιοχή. Το οθωμανικό παρελθόν δηλώνεται ήδη στην αναλυτική αναγραφή του τίτλου.⁶ Ο συντάκτης δεν ακολουθεί ιδιαίτερη ταξινομική μέθοδο. Προβαίνει σε λεπτομερειακή επισήμανση των οθωμανικών μνημείων — απλώς περιγράφει. Δεν «εκχριστιανίζει» ούτε και «εξελληνίζει» τα πολίσματα. Συγκεκριμένες πρακτικές αλλοίωσης όπως η τάση προς γλωσσικό εξαρχαϊσμό ή ακόμα η εκ των άνω τάση επαναφοράς και κάποιων όντως αρχαίων τοπωνυμίων στα αστικά κέντρα των δυτικών παραλίων της Ανατολής [όπως λόγου χάριν του Ικέσιου Λάτρη στην προεπαναστατική Σύμυρνη] αποτελούν επεμβάσεις μεταγενέστερες στον ορίζοντα των τοπικών ιστοριών — ιδίως όταν αναφέρονται στην ενδοχώρα. Η «Περιγραφή του Ικονίου» κάνει μια ανάγνωση παράλληλη του μουσουλμανικού με τον χριστιανικό κόσμο. Έτσι η Σινασός των αρχών του αιώνα μνημονεύεται ως «χωρίον ικανού μεγέθους χριστιανικών και τουρκικών». Η Νίγδη «έχει εν τω μέσω αυτής κάστρον ωσει ακρόπολιν, έχει οικοδομάς καλάς, έχει τζαμία, λουτρά, μπεζεστένι, εκκλησίαν νεόκτιστον, ωραίαν δρομικήν εκ λίθων λαξευτών». Εικονογραφεί ρηματικά την αποκλειστικά οθωμανική υπόσταση του δομημένου χώρου: «Χωρίον τουρκικόν Σουβαρίκ λεγόμενον εν ω και χάνι διά τους οδίτας, έπειτα προς βορράν είναι χωρίον Εσκέλ Μουράτουζα λεγόμενον, έτι προς βορράν είναι ξενοδοχείον βασιλικόν μέγα, εν μέσω του κάμπου

6. Φίλιππος Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα, Βιβλία - Φυλλάδια, τ. Α' 1801-1818*, Αθήνα, Βιβλιολογικό Έργαστήρι, (1997), σ. 427.

Σουλτάν Χάνι λεγόμενον...) ενώ η πόλη του Ικονίου «έχει οίκους μεγαλοπρεπείς, ξενοδοχεία, μετζίτια, κιουτουπχανέδες, λουτρά, τζαμιά παλαιά, εξ'ων τα μεγαλοπρεπέστερα είναι του Σουλτάν Αλιατινί, εν ω και το μαουσωλείον του, του Σουλτάν Σελίμη εν ω και βιβλιοθήκη νεόκτιστος ωραία του Μουλλόγλου Κιουτουπχανές τουρκιστί λεγόμενος, με βιβλία πολλά αραβικά και σφαιράς [...] το Σεραφετίν τζαμισί [...] το Ιντζέ μιναρέ και άλλα ουκ ολίγα, το δε μεγαλοπρεπέστερον και αξιολογότερον είναι το τζαμί του Μουλλά Χουγκιάρογλου συνηνωμένον μετά το του Σουλτάν Σελήμ έχουν εις την περιοχήν αυτού μεγαλοπρεπέστατον Τεκέ το μαουσωλείον του Μουλλόγλου οικοδόμημα του Σουλτάν Μουράτ» [...] και, τέλος [...] «ο αξιουσέβαστος τεκές των Μεβλεβήδων λεγομένων Δερβισιδων».⁷

Μνημονεύονται ο οθωμανικός και χριστιανικός κόσμος ενώ οι γεωγραφικοί όροι αποδίδονται τουρκικά με ελληνικά στοιχεία. Όπως προκύπτει από την ανάγνωση του συνόλου, θα ήταν ιστορικά άστοχο, ιδίως ετερόχρονο, να αναζητήσει κανείς τρόπους διαχείρισης της έννοιας του «ελληνισμού». Υπό των τριών εθνών, σημειώνει ο συγγραφέας, κατοικούνται τα χωριά: Οθωμανών ή Τούρκων, Αρμενίων, και Ρωμιών Χριστιανών. Στις εβδομήντα τόσες σελίδες της πραγματείας, η λέξη Έλλην/ελληνικό απαντά μία ή δύο μόνον φορές: «είδωλα Ελλήνων». Ζήτημα προς διερεύνηση είναι η στάση απέναντι στα σημεία αρχαιότητας: «μάρμαρα πολλά, αρχαίαις χειρός δεδουλευμένα, στίλοι υπερμεγέθεις, μάρμαρα κατάλευκα, κολώναι συντετριμέναι» κείνται μαζί με τα «παλαιά ερείπια» ή «αρχαία ερείπια» αλλά δεν αποδίδονται κατ' ανάγκην στην ελληνική αρχαιότητα. Δηλώνουν την εν γένει παλαιότητα — και πάντως δεν εντάσσονται ως αρχαίοι κρίκοι σε μιαν ιστορική αλυσίδα. Και ο Κύριλλος, με κεκτημένες συμπεριφορές μιας λογισσύνης του καιρού του, αντιγράφει μεν και δημοσιεύει ελληνικές επιγραφές χαραγμένες στο τειχόκαστρο του Ικονίου, δεν βλέπει όμως σύνδεση υποχρεωτική, δεν αποκαθιστά κάποια σχέση ανάμεσα στο υπό παρατήρηση αντικείμενο και τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό.⁸

Ο συγγραφέας, κληρικός, προέρχεται από περιβάλλον τουρκόφωνων ορθόδοξων, γεννήθηκε στην Αδριανούπολη, «εκαλείτο κατά κόσμον Κωνσταντίνος Σερμπετζόγλου», η ελληνομάθεια είναι προνόμιο που αποκτήθηκε μέσω της παιδείας του. Εκδίδει την περιγραφή του Ικονίου όχι ως ένας οποιοσδήποτε τοπικός ιστορικός αλλά ως Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Έχει διατελέσει μητροπολίτης Ικονίου, έπειτα Αδριανουπόλεως. Με αυτήν την έννοια, δεν βρίσκεται σε διάσταση με τις οθωμανικές καταβολές του κόσμου που παρατηρεί. Ως ο κατ' εξοχήν επόπτης εκφέρει λόγο για την εκκλησιαστική του επικράτεια και από θέση ηγεμονική συντάσσει το κείμενο.

Αν θεωρήσουμε συμβατική τομή την ίδρυση του ελληνικού κράτους, θα λέγαμε ότι η ιστοριογραφία ως τότε αντιμετωπίζει τον οθωμανικό περίγυρο ως μία συνιστώσα του περιβάλλοντος χώρου — ο ορθόδοξος περίγυρος παραμένει η άλλη συνιστώσα. Αν αναζητήσουμε την χρήση και ερμηνεία των όρων Έλλην/ελληνικός διαπιστώνουμε ότι και όταν ακόμα απαντούν στα κείμενα της τοπογραφίας δεν δηλώνουν εδαφική αντιστοιχία με τον σύγχρονο ελλαδικό χώρο. Δεν υπάρχει η διάσταση του τόπου — με την σημερινή έννοια. Στην καλύτερη περίπτωση οι λέξεις αυτές σημασιοδοτούν έναν μη-τόπο, μιαν απόδραση μέσα σε έναν παρελθόντα αδιαφόριστο χρόνο. Και η διάσταση του χρόνου

7. Κύριλλος, *Ιστορική Περιγραφή...*, ό.π., σ. 8, 23, 37, 42.

8. Ό.π., σ. 16, 24, 32, 40, 43, 45, 48.

παρουσιάζει ιδιομορφία. Η οικειοποίηση της αρχαιότητας από τον [νέο] ελληνισμό δεν είναι, προσώρας, προφανής και δεδομένη. Αρραγές και πάγιο παραμένει το ζεύγμα οθωμανικό-χριστιανικό.

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ

Κωνσταντινιάς παλαιά τε και νεωτέρα ήτοι περιγραφή Κωνσταντινουπόλεως... φιλοπονηθείσα παρά του Αρχιεπισκόπου Συναίου Κυρίου Κωνσταντίου... και χορηγηθείσα τη εν Κωνσταντινουπόλει φιλολογική Εταιρία των Εμπόρων, Βενετία 1820.

Παραμονές της επανάστασης, εκδίδεται η συγκεκριμένη αστυγραφία: αλλάζει το αντικείμενο, μεταβάλλεται και η σκοπιά. Από το πλήθος των πολισμάτων, την ευρεία περιφέρεια, την εποπτεία της ενδοχώρας που αναπαριστά ο Κύριλλος, εδώ ο φακός εστιάζεται στο κέντρο και όχι στην περιφέρεια, στην πρωτεύουσα πόλη και όχι στην επαρχία, και επιχειρείται η αναγωγή στην μονάδα, όχι στο πλήθος των πολισμάτων: πρόκειται για την ισόρρηση της Βασιλεύουσας — και μόνον. Σε ένα πρώτο επίπεδο παρατηρούμε ότι στο κείμενο ενσωματώνονται στοιχεία του οθωμανικού παρελθόντος, όσα διαμορφώνουν τον περιρρέοντα, δομημένο χώρο. Η ανάγνωση της πόλης εμπεριέχει την οθωμανική της διάσταση. Η χρήση των τουρκόφωνων γεωγραφικών όρων αποκαθίσταται με αυτούσια μεταγραφή, δίχως, ακόμα, επεμβάσεις εξελληνιστικού/εξαρχαϊστικού τύπου. Ο συντάκτης έχει συνείδηση του πρωτοπόρου εγχειρήματος και τονίζει εξαρχής: «Διότι εγώ πρώτος ανέλαβον την περί τοπογραφίας υπόθεσιν της Κωνσταντινουπόλεως πλατύτερον». Παρόλ' αυτά, το ρηζικέλευθο του έργου δεν οφείλεται στην εκδοτική πρωτοβουλία, μπορεί να αποδοθεί στο ίδιο το περιεχόμενό του — στο γεγονός ότι εκφράζει, σε ορισμένα σημεία, τις πιο προωθημένες απόψεις του ελληνικού διαφωτισμού και στον έντονο αντιτουρκισμό του. Οι ιδεολογικές και οι εκδοτικές συντεταγμένες του συγγράμματος έχουν αναλυθεί: ο Αρχιεπίσκοπος Σινά Κωνσταντίνος ζούσε στην Κωνσταντινούπολη όπου έγραψε και τύπωσε «έργα με νεωτερικές ιδέες και αντιτουρκικές αιχμές», υπό μορφήν τοπογραφιών όπως η *Κυπριάς* [1819] και η *Κωνσταντινιάς* [1820]. 'Όταν η κρίση εκκλησίας - νεωτεριστών πλησίαζε, αναγκάστηκε να αναθεωρήσει το χειρόγραφο της *Κυπριάδος*, ενώ όταν η Ελληνική επανάσταση του 1821 προκάλούσε τις τουρκικές εκδικήσεις αναγκάστηκε να αρνηθεί την *Κωνσταντινιάδα* αφαιρώντας και το όνομά του από τον τίτλο — σημειώνει ο Τριαντάφυλλος Σιλαβενίτης.⁹ Στο σημείο αυτό, μας ενδιαφέρει ένα πράγμα: ότι το ελληνικό κείμενο πέρασε στην καραμανλίδικη γραμματεία. Η τουρκική μετάφρασή του τέσσερις περίπου δεκαετίες μετά την ελληνική έκδοση εμφανίζει μια όψη της δυναμικής που αναπτύσσει η τυπογραφία και συνιστά το καίριο σημείο ως προς την πρόσληψη του οθωμανικού παρελθόντος της Κωνσταντινούπολης από τους τουρκόφωνους, αυτήν τη φορά, χριστιανούς. Ο πομπός αντιστοιχεί στον φυσικό αποδέκτη ενός έργου το οποίο αναδεικνύει το οθωμανικό παρελθόν και απευθύνεται στον μη ελληνομαθή ορθόδοξο πληθυσμό της πόλης, στο αναγνωστικό κοινό «των άλλων» βιβλίων. Η *Κωνσταντινούπολη* του Κωνσταντίου από Συναίου σε αυτήν την —αλλόγλωσση μεν ομόδοξη δε—

9. Τ. Ε. Σιλαβενίτης, «Σημειώσεις για το Διαφωτισμό στην Κωνσταντινούπολη του 1821», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα, 'Όμιλος Μελέτης Ελληνικού Διαφωτισμού, 1995, σ. 259. Βλ. επίσης του ίδιου, «Η δεύτερη έκδοση της *Κωνσταντινιάδος* και το κλείσιμο της τυπογραφίας, 1820», *Μνήμων* 8 (1982) 337-369, και «Κωνσταντίου Αρχιεπισκόπου Συναίου *Κυπριάς χαρίεσσα και επίτομος 1810, 1819*», *Πρακτικά Β' Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, Λευκωσία 1987, σ. 383-390.

εκδοχή της δεν αποτελεί εισαγόμενο γραμματειακό είδος που ανήκει σε μια άλλη εγκύκλιο παιδεία —όπως, για παράδειγμα, η γαλλική έκδοση του 1846— αλλά είναι σαρξ εκ της σαρκός του χριστεπώνυμου πληρώματος.¹⁰ Η αναπαράσταση της πόλης μέσα από την συγκεκριμένη πραγματεία οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η ακραιφνώς εθνική θεώρηση της Κωνσταντινούπολης δεν έχει ακόμα μεθοδευτεί, η ελληνική Κωνσταντινούπολη, δηλαδή η με ελληνικές διόπτρες θεωρημένη, αποτελεί όψιμο καρπό της ιστοριογραφίας.

Κοινό χαρακτηριστικό των έργων του Κυρίλλου και του Κωνσταντίου είναι ότι οι εκδόσεις εκπονούνται από κληρικούς που έφθασαν στον ύψιστο βαθμό της εκκλησιαστικής ιεραρχίας — έγιναν Πατριάρχες. Στην περίπτωση του συντάκτη μάλιστα της Κωνσταντινάδος, συμβαίνει η υπό περιγραφήν πόλη να είναι όχι μόνον ο τόπος του παρελθόντος, η γενέτειρα του συγγραφέα αλλά και ο μελλοντικός τόπος, ο χώρος του οποίου θα ηγηθεί ο εκκλησιαστικός ταγός ως Οικουμενικός Πατριάρχης. Ο Κωνσταντίος, κρητικής καταγωγής από την πλευρά του πατέρα, χειροτονείται το 1830, και σπουδάζει, κατά σειρά, στην πατριαρχική σχολή Φαναρίου, στο Ιάσιο της Μολδαβίας, στην Θεολογική Ακαδημία του Κιέβου, και στο Κάιρο όπου εγγράφεται στην Αδελφότητα της Μονής Αγίας Αικατερίνης του Θεοβαδίστου όρους Σινά. Φαινομενικά, το να ιστορήσει κανείς πρώτος την Κωνσταντινούπολη την δεκαετία του είκοσι, μοιάζει να εκφράζει προθέσεις εκκοσμίκευσης. Αν όμως ερευνήσουμε την προεπαναστατική εργογραφία του Κωνσταντίου, διαπιστώνουμε ότι η ιστοριογραφική συμβολή του περιλαμβάνει δύο προηγούμενες μονογραφίες τοπικού και πάλι, χαρακτήρα. Μια ελληνορωσική έκδοση χωρογραφίας της Αρχαίας Αλεξάνδρειας [1803], και μια Περιγραφή του όρους Σινά [1817].¹¹ Το πόνημα λοιπόν του Κωνσταντίου από Σιναίου έρχεται να προστεθεί σε μια προϋπάρχουσα παραγωγή, και απαρτίζοντας πλέον ένα γεωγραφικό τρίπτυχο, ουσιαστικά διαπραγματεύεται την επικράτεια της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας. Η τριδιάστατη θεωρία των τόπων απηχεί την προεθνική περίοδο της ιστοριογραφίας και για τον λόγο αυτόν το οθωμανικό παρελθόν θίγεται δίχως να αποχωριστεί από τον κόσμο με τον οποίο συν/υφάνεται — τον περιβάλλοντα κόσμο της ορθόδοξης χριστιανοσύνης.

Από τα μέσα του αιώνα και έπειτα, κατά την εποχή των μεταρρυθμίσεων, στο Ανατολικό σκέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας παρατηρούνται φαινόμενα εκκοσμίκευσης στο πεδίο της ιστοριογραφίας — τόσο ως προς το υποκείμενο [ποιοί συγγράφουν] όσο και ως προς το περιγραφόμενο αντικείμενο [τί συγγράφουν]. Οι εθνότητες παρουσιάζονται με έμφαση στο ιστορικό και ιστοριογραφικό προσκήνιο. Διευρύνεται το πλαίσιο αναφοράς και στην από κοινού πρόσληψη του οθωμανικού με το ορθόδοξο παρελθόν, τα μιλλέτια λειτουργούν

10. Τυπώθηκε το 1863 από τον Ευαγγελινό Μισαηλίδη και τον συνεργάτη του Νικόλαο Θεολογίδη Σουλλιογλου στο τυπογραφείο του πρώτου. Η караμανλίδικη μετάφραση εκδίδει ένα μόνον τμήμα του ελληνικού πρωτοτύπου — τα αίτια της περικοπής μπορούν να αποδοθούν στον έντονο αντιτουρκισμό του. Εκκρεμεί η παραβολή των κειμένων και στις τρεις γλώσσες [ελληνικό/γαλλικό/καραμανλίδικο]. Να σημειωθεί εδώ ότι ανάμεσα στην γαλλική του 1846 και την караμανλίδικη του 1863 μεσολαβεί χρονικά και η έκδοση των δύο πρώτων τόμων της Κωνσταντινούπολης του Σκαρλάτου - Βυζαντίου [1851/1862].

11. Βλ. τήν διγλώσση, ελληνορωσική έκδοση, *Αρχαία Αλεξάνδρεια Περιγραφή της Πόλεως ταύτης εν τη κατά πάροδον περιγήσει του Κίαιβο - Αικατερινο - Γραικικού Μοναστηρίου, Αρχιμανδρίτου Κωνσταντίου... Μόσχα 1803 και Περιγραφή Ιερά του Θεοβαδίστου όρους Σινά...*, Βενετία 1817.

ως φορείς μιας νέας πραγματικότητας. Η θεώρηση του οθωμανικού παρελθόντος πραγματοποιείται σε βάση συνυπαρξής με τις υπόλοιπες εθνότητες και αναδεικνύει πλέον ισότιμα, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους. Στο *Χάττι Χουμαγιούν*, το 1856, ο Αβδούλ Μετζήτ δίνει γραπτές εγγυήσεις των προθέσεών του: «Και θέλω να πληροποιήσω παντοιοτρόπως την ευτυχία και ευημερία όλων των τάξεων των υπηκόων Ημών, οίτινες προ των δικαίων και ευνοϊκών οφθαλμών Μου εισίν άπαντες ίσοι, και Μοι εν' επίσης προσφιλείς, και τους οποίους συνδέουσι προς αλλήλους εγκάρδιοι δεσμοί πατριωτισμού».¹²

Παράλληλα με τις μεταρρυθμιστικές κινήσεις που σημειώνονται στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, οι τάσεις που πρυτανεύουν στον ελληνικό πανεπιστημιακό χώρο τροφοδοτούν την ιστοριογραφία με νέα μεθοδολογικά πρότυπα. Με την διατύπωση της τρίσημης θεωρίας του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου η λογιισύνη της Ανατολής θα αποκτήσει ένα πλαίσιο αναφοράς και μαζί με αυτό την δυνατότητα διάταξης του άμορφου, ασπόνδυλου πρωτογενούς υλικού: το δάνειο σχήμα της ρομαντικής θεώρησης, μόλις διακρινόμενο σε ορισμένες τοπογραφικές συνθέσεις, επιβάλλει μια εισαγόμενη μέθοδο διαπραγματεύσεως της ιστορικής πληροφορίας, προτείνει έναν τύπο περιοδολόγησης. Η αποκατάσταση του Βυζαντίου ως οργανικού κρίκου για τους «αυτόχθονες», παρέχει την δυνατότητα κάποιων πρώτων αναφορών στο Βυζάντιο, στους «ετερόχθονες».

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ

Κωνσταντινούπολις ή Περιγραφή Τοπογραφική, αρχαιολογική και ιστορική της περιωνύμου ταύτης μεγαλοπόλεως και των εκατέρωθεν του κόλπου και του Βοσπόρου προαστείων αυτής, απ' αυτών που των αρχαιοτάτων χρόνων άχρι και καθ' ημάς, μετά πολλών και ποικίλων εικόνων και των απαιτουμένων τοπογραφικών τε και χρονολογικών πινάκων, προς διασάφισιν της Βυζαντινής ιστορίας. Σκαρλάτου Δ. του Βυζαντίου. Αθήνα.

Ευρεία σύνθεση, θα την χαρακτηρίζα αυτοκρατορικών προδιαγραφών. Οριακά μόνον μπορεί να καταταχθεί ειδολογικά στην αστυγραφία — περιγραφή μιας πόλεως. Αποτελεί μάλλον διαχρονική ιστορική τοιχογραφία. Έργο εν προόδω: συντάσσεται σε δύο σχεδόν δεκαετίες, διακοπτόμενο από τον Κριμαϊκό πόλεμο. Τρεις τόμοι, τρεις ιστορικές τομές: 1851, 1862, 1869. Αποτυπώνει —ανάμεσα σε άλλα— την πορεία προς ελληνοφροσύνη ενός ομογενούς του οποίου η ιδεολογική εποπτεία δεν εκκινεί από ελληνοκεντρισμό παρά το γεγονός της έλξης που έμπρακτα, ασκεί σε αυτόν το νέο βασίλειο. Ο συγγραφέας, συνεχιστής μιας παράδοσης, αποκαλεί «πρόγονο και βλάστημα της μεγαλοπόλεως ταύτης» τον Κωνσταντίνου από Σιναίου — η «πραγματεία εκείνου η φερώνυμος Κωνσταντινιάς είνε έργον πολύτιμον διότι απεθυσάυρισεν όσα άλλως ήθελον μείνη διά παντός αμετάλλευτα».¹³ Η έννοια της διά-

12. *Μετάφρασις του Υψηλού Αυτοκρατορικού Χάττι-Χουμαγιουνίου αφορώντος τους Χριστιανούς και λοιπούς υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Ζ. Υπανδρευμένου, μέλους του γραφείου της Υψηλής Πύλης και Γραμματέως της Α. Υψ. του Ηγεμόνος της Σάμου, Σάμος 1856, σ. 7.

13. *Κωνσταντινούπολις*, ό.π., τ. 1, σ. ιζ'. Ως προς τις «αυτοκρατορικές προδιαγραφές»

σωσης, ως κεντρική σκέψη που διέπει την εργασία σχετίζεται με την ανάκληση στην μνήμη ενός παρελθόντος και οθωμανικού. Ο οθωμανικός κόσμος έχει δεσπόζουσα θέση στην τριμερή σύνθεση πράγμα που δηλώνεται ευθής εξαρχής από την ταξινόμηση των πραγματολογικών στοιχείων, τα περιεχόμενα κεφάλαια, και, στο επίπεδο της γλώσσας, την διατήρηση των τοπωνυμίων. Η διάσωση της παρουσίας του οθωμανικού κόσμου περιλαμβάνεται στις ιστορικές προτεραιότητες του συγγραφέα ήδη από τον πρώτο τόμο, το 1851, καθώς, όπως διατείνεται, οι μεταρρυθμιστικές τάσεις «κατήντησαν το οθωμανικό παρελθόν, τα ήθη και τα έθνη, αντικείμενον αρχαιολογίας». Για τον λόγο αυτόν, οφείλουμε «να σπεύσουμε ίνα θεωρήσωμε τα ίχνη του παλαιού τουρκισμού» πριν εξαλειφθούν εντελώς.¹⁴ Ο έτερος όρος του ζεύγματος, το χριστιανικό θρησκευτικό στοιχείο, η άλλη ταυτότητα, παίρνει την ονομασία βυζαντινός. Ήδη από τον τίτλο ο Σκαρλάτος Βυζάντιος, διευκρινίζει τον στόχο: *προς διασάφησιν της Βυζαντινής ιστορίας*. Προλογίζοντας, επισημαίνει την από της Αλώσεως «επιμιζίαν των δύο εθνών», και θεωρεί την βυζαντινή ιστορία «μέρος αναπόσπαστο και ουσιωδέστατο της εθνικής ημών ιστορίας».

Από το εθνικός στην έννοια ελληνικός η μετάβαση μοιάζει ομαλή. Ο συγγραφέας εκφράζει την άποψη ότι η διαχείριση της ιστορίας, αυτής «της εθνικής ημών ιστορίας», επαφίεται στους Έλληνες γιατί κανείς άλλος δεν είναι αρμοδιότερος για έκδοση ελληνικών και μάλιστα βυζαντινών συγγραμμάτων, υποστηρίζει. Ας υπογραμμίσουμε ότι το όνομα του Φαλλμεράγιερ απαντά άπαξ: έχουν περάσει είκοσι γειμάτα χρόνια από την γερμανική έκδοση του περιώνυμου πονήματος και οκτώ από την αντίκρουσή του εκ μέρους του εθνικού ιστορικού. Στα *Προλεγόμενα* του 1862, στον δεύτερο τόμο, ο Σκαρλάτος, απαντώντας στους επικριτές του, που θεωρούν «άσκοπον και περιττήν την περί των τουρκικών μνημείων έρευναν» υπεραμύνεται του οθωμανικού κόσμου. Δίνει μια πανοραμική εικόνα του παρελθόντος — και του παρόντος. Έσσερις αιώνες συγχρωτιζόμενοι οι Τούρκοι με τους Γραικούς και οι Γραικοί με τους Τούρκους «τουρκίζομεν και γραικίζομεν οι πλειότεροι και ημών και αυτών». Άλλωστε, επισημαίνει ο συγγραφέας, τα 4/5 των αδελφών μας παραμένουν υπό οθωμανικό σκήπτρο και από αυτούς πολλοί δεν γνωρίζουν παρά την τουρκική την οποία «πολλαχού της Ασίας μεταχειρίζονται και εν ταις εκκλησίαις». Βλέπει την σχέση Οθωμανών/Γραικών μέσα από ένα πρίσμα αμοιβαιότητας και αρμονικής συνύπαρξης όχι μόνο πολιτικής αλλά και πολιτισμικής: «καθώς οι Οθωμανοί θέλουσι σπουδάξω την γλώσσαν και την ιστορίαν και τας παραδόσεις ημών [...] επίσης να σπουδάζωμεν και ημείς την ιστορίαν και την γλώσσαν και τας παραδόσεις εκείνων...». Εύχεται, τέλος, «την εντελή νεκρανάστασιν της πατρώας ημών γλώσσης».¹⁵ Μέσα στο σύνθετο αυτό πλέγμα πρέπει να ερμηνευθεί και η «καθαρεύουσα» λεξικογραφική συμπεριφορά του ως προς «τας εκφυλλοφορητέας και ετερογλώσσους λέξεις».

Η ιστορική ύλη εκτίθεται και σε παραρτήματα όπου το μερίδιο του οθωμανικού πα-

του έργου [έκταση υλική, εποπτεία γεωγραφική, προπαρασκευή θεωρητική] αυτές αποτέλεσαν και την αιτία νομίζω, που το έργο δεν στάθηκε δυνατό να βρει εύκολα μιμητές, δεν χρησιμοποιήθηκε ως πρότυπο στο χώρο της Ορθόδοξης Ανατολής. Στοιχείο που πρέπει να συνδυαστεί και με άλλες αιτίες όπως η κατάτμηση του αντικειμένου της τοπικής ιστοριογραφίας: όσο βαίνουμε προς τον εικοστό αιώνα για ιστορικούς λόγους που δεν θα αναπτυχθούν εδώ, φεύγουμε από τις μεγάλες συνθέσεις και τα ογκώδη πολύτομα, έργα. Ποσοτικά επικρατέστερη είναι η τάση επιμερισμού της ύλης, αναγωγής στην μικρή κλίμακα, την μονογραφία επαρχίας, του πόλίσματος, του χωριού.

14. *Κωνσταντινούπολις*, ό.π., τ. 1, σ. β', και 67-72.

15. *Κωνσταντινούπολις*, ό.π., τ. 2, σ. γ'-δ'.

ρελθόντος, εκτεταμένο σε χρονολογικούς καταλόγους των αξιωματούχων, πίνακες και εικαστικές αναπαραστάσεις ξεπερνά τις εκατό σελίδες.¹⁶ Το θρησκευτικό, χριστιανικό στοιχείο ταυτίζεται πλέον με το βυζαντινό: προτάσσονται οι αυτοκράτορες του Βυζαντίου, έπονται οι Πατριάρχες. Σε μεγάλο βαθμό είναι ακόμα κραταιά η γεωγραφική σημασιοδότηση της έννοιας του Βυζαντίου ενώ η χρονολογική διάστασή της βρίσκεται εν τη γενέσει. Το Βυζάντιο ως ιστορική ενότητα —εισαγόμενο τμήμα της τρισχιλιετούς περιοδολόγησης— τελεί υπό κατασκευήν. Εκτός από την μεία ελληνικών πηγών και σύγχρονης ιστοριογραφίας, ακολουθεί αναλυτική βιογράφηση του Χάμμερ, υπαγορευμένη από το γεγονός του πρόσφατου θανάτου του.¹⁷ Το 1869, στον τρίτο και έσχατο τόμο, το στοιχείο των εθνοτήτων βρίσκεται στην πρωτοκαθεδρία, καθώς σε μια παράλληλη απογραφικού τύπου αφήγηση συνυπάρχουν Τούρκοι, Γραικοί, Αρμένιοι, Εβραίοι, Σλάβοι, Ρωμιοί, και λοιποί κάτοικοι. Ακολουθούν Αλβανοί, Καζάκοι, Γύφτοι ή Αθίγγανοι αλλά και «Ετεροεθνείς και Παρεπίδημοι» — δηλαδή Φράγκοι και Λεβαντίνοι. Προς απάντηση των ξένων ιστορικών που ισχυρίζονται ότι στις ηγεμονίες εξισλαμιζόνταν χριστιανοί αξιωματούχοι, ο Σκαρλάτος προτάσσει το επιχείρημα ότι οι Φαναριώτες ήταν «γνήσιοι γνησιότατοι Έλληνες». Στον τρίτο αυτό τόμο το οθωμανικό παρελθόν και παρόν κατέχει δεσπόζουσα θέση ενώ παράλληλα ο Σκαρλάτος συστήνει την «σπουδαία μελέτην της πατρίου ιστορίας».¹⁸ Σπάνια ο περί ιστορίας ελληνόφωνων διδασκισμός εκφράστηκε τόσο καθαρά με την σύγχρονη ανάδειξη του οθωμανικού στοιχείου. Η ιστορία αντιμετωπίζεται ως κατασκευή: ο Σκαρλάτος παραπέμπει στον όρο «συναρμολόγηση της ιστορίας» παντρεύοντας δύο στοιχεία: τους βυζαντινούς χρόνους και την αρχαία ελληνική περίοδο —εκείνη που έφτασε ως εμάς μέσω των Δυτικών— τα προγονικά κειμήλια που διέσωσαν «οι εν Ευρώπη σοφοί».

Αλλά η σημαντικότερη συνεισφορά αυτού του απόδημου κωνσταντινουπολίτη στην κατανόηση του ιστορικού αντικειμένου είναι η αποκωδικοποίηση της πληθυσμιακής σύνθεσης της πρωτεύουσας και γενέτειράς του. Πρώτα διαπιστώνει ότι ο τουρκισμός είναι ο προεξάρχων χαρακτήρας του κατοίκου της πόλης «ως προς την προφορά και τις έξεις του βίου»-Συνεχίζει παρατηρώντας ότι εκείνοι που «ως έθνος εξέχουν τοις πάσι» είναι οι Τούρκοι με τα προτερήματα και ελαττώματά τους. Και καταλήγει σε λεπτομερή επισήμανση της προέλευσης των νεήλιδων που συγκροτούν την ομογένεια. Τον λόγο έχει ο Σκαρλάτος Βυζάντιος, αυτόπτης και αυτόχοος μάρτυς. Η τρισχιλιετής και μη διακοπτόμενη ελληνική παρουσία δεν έχει, ακόμα, κρυσταλλωθεί ως ιδεολόγημα: «Λέγων εν τούτοις ότι περιγράφω τα ήθη και τα έθη της Κωνσταντινουπόλεως ευρίσκομαι περιγράφων τα ήθη των Αιγιοπελα-

16. Στο τέλος του δευτέρου τόμου Παράρτημα Α', πίναξ Γενεαλογικός και χρονολογικός των Αυτοκρατόρων της Κωνσταντινουπόλεως σ. 322-393, αυτοκράτορες Τούρκοι σ. 393-409, και στο Παράρτημα Β', Χρονολογικός κατάλογος των βεζυρών της τουρκικής Αυτοκρατορίας σ. 410-504.

17. *Κωνσταντινούπολις*, ό.π., τ. 2, σ. δ' - ε'. Ο Joseph von Hammer-Purgstall πεθαίνει το 1856 — είναι ήδη γνωστός στην ελληνόφωνη λογιόσυνη της Πόλης ως ιστορικός από το 1855, όταν εκδίδεται ελληνικά η *Πολιορκία και Άλωσις Κωνσταντινουπόλεως*, σε απόδοση του Α. Ι. Κομπότη. Παλαιότερα, ο γερμανός ιστορικός παρείχε στον Κωνσταντίνο Κούμα ανέκδοτο χειρόγραφο υλικό που αξιοποιήθηκε στην *Ιστορία των Ανθρωπίνων πράξεων* όπου ο «συνεπέστερος οπαδός του Κοραή» παρενέβαλε εμβόλιμα, μεταφρασμένα ερανίσματα του γερμανικού πρωτοτύπου της ιστορίας. Βλ. Maria Stassinopoulou, *Weltgeschichte im Denken einesgriechischen Aufklärers Konstantinos M. Koumas als Historiograph*, Φρανκφούρτη, *Studien zur Geschichte Südosteuropas* 9 (1992) 60-61 και 190-195.

18. *Κωνσταντινούπολις*, ό.π., τ. 3, Προλεγόμενα, σ. ιβ'.

γιτών, των Πελοποννησίων, των Καισαρέων, των Σμυρναίων, των Χίων, των Αδριανοπολιτών, των Τραπεζουντιών. Διότι οι κάτοικοι της Μεγαλοπόλεως ταύτης είναι παν άλλο ή εντόπιοι [αυτόχθονες] όχι σήμερα μόνον αλλ' ανέκαθεν. Και εξ αυτών δε των νομιζομένων αστών και ιθαγενών, ολίγοι δύνανται ν' αποδείξωσι σειράν εκατόν ετών καταγωγής αυτοχθονικής».¹⁹

Είδαμε πως η περιγραφή μιας πρωτεύουσας πόλης συμπίπτει εκτατικά με την περιγραφή μιας Αυτοκρατορίας. Όταν το τεκμηριωτικό υλικό απλώνεται σε μεγάλη κλίμακα αγγίζει τα όρια της ευρείας επικράτειας, τότε το τοπικό υπόκειται και εκείνο σε μεταβολή. Η αφαιρετική οπτική, η συνολική εποπτεία των φαινομένων οδηγεί την συγγραφική διαδικασία από το καθέκαστο στο καθόλου. Καθώς η θεώρηση της ιστορίας διαμορφώνεται σε ανοιχτή επικοινωνία με την υπό ανάπτυξη νεοελληνική επιστήμη, η στάση απέναντι στο παρελθόν διαφοροποιείται και ο χειρισμός του οθωμανικού παρελθόντος επιβάλλει την χρήση εργαλείων. Μια νέα ερμηνευτική προσέγγιση είναι διακριτή και μια νέα αυτογνωσία γίνεται δυνατή.

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ

Αθανασίου Κομνηνού Υψηλάντου, *Τα μετά την Άλωσιν, [1453-1788], εκ χειρογράφου ανεκδότου της Ιεράς Μονής του Σινά εκδίδοντος Αρχιμανδρίτου Γερμανού Αφθονίδου, Σιναΐτου, Κωνσταντινούπολη 1870.*

Στην έκδοση αυτήν συνενώνονται δυο ετερογενείς χρονικότητες. Ενώ ο κύριος κορμός της έχει συγκροτηθεί από υλικό ερασιμμένο στα τέλη του 18ου αιώνα από τον κωνσταντινουπολίτη λόγιο Κομνηνό-Υψηλάντη, η δημοσιευμένη έντυπη μορφή του, σχολιασμένη, θα πραγματοποιηθεί αργά, στον 19ο αιώνα. Το ενδιαφέρον του ως προς τα ζητούμενά μας, συνίσταται ακριβώς στις δύο ετερογενείς χρονικότητες, δηλαδή στην ιστορική απόσταση ανάμεσα στην προγενέστερη συναγωγή του συμπλητή και τη μεταγενέστερη, ιδεολογική πλαισίωση του εκδότη — απόσταση που θα σημάνει και μεταβολή της οπτικής γωνίας. Ως προς την προέλευση, το περιεχόμενο ανήκει στην χειρόγραφη παράδοση. Οι πρωτογενείς πηγές που έχουν συγκεντρωθεί — οι πιο πρόσφατες ανάγονται τουλάχιστον στον 18ο αιώνα — βρίθουν αναφορών στο οθωμανικό παρελθόν. Ο Υψηλάντης υποστηρίζει ότι υπερτερεί έναντι των ξένων ιστορικών εξ αιτίας του ότι ως Φαναριώτης και αξιωματούχος έχει άμεση πρόσβαση στις οθωμανικές γραπτές πηγές. Αλλά και ως γνώστης της τουρκικής γλώσσας διαθέτει την δυνατότητα άντλησης πληροφοριών από αυθεντικούς μάρτυρες των γεγονότων: τα υπάρχοντα γραπτά ιστορικά τεκμήρια δεν αποδίδουν την αλήθεια των πραγμάτων καθώς το ασιανό καθεστώς περιορίζει την ελεύθερη έκφραση — η προφορική λαλιά είναι ικανή να απομνημονεύει τα συμβάντα, υποστηρίζει.

Η δεξίωση ενός προεθνικής εσοδείας υλικού στην ελληνόφωνη γραμματεία με καθυστέρηση εκατό χρόνων επιχειρεί την οινεί πολιτογράφηση του στην εθνική παρακαταθήκη. Ο εισηγητής του παλαιού και εν πολλοίς οθωμανικού υλικού, σιναιτής μοναχός, προέρχεται από περιβάλλον αξιωματούχων του Πατριαρχείου, την οικογένεια Μπερεκίετ, που εξέλλη-

19. *Κωνσταντινούπολις*, ό.π., τ. 3, Προλεγόμενα, σ. η'. Οι υπογραμμίσεις δικές μου. Βλ. και Άλκης Αγγέλου, «Η Κωνσταντινούπολη εκ των άνω και εκ των έσω», *Σύγχρονα Θέματα* 78-79 (2001) 53-87 και ιδίως 77-79, για μια άλλη θεώρηση.

νίζει το πατρώνυμό της σε Αφθονίδα σε παλαιότερους χρόνους. Ο Γερμανός Αφθονίδης λοιπόν, εκδότης, τιτλοφορεί το αρχαικό αυτό υλικό *Ta Metá tēn 'Alwσwν* θέτοντας την αφοριστική γραμμική ακριβώς ανάμεσα στο πριν και το μετά την οθωμανική κατάκτηση. Η ιστοριογραφική προσέγγιση του σχολιαστή προτείνει έναν τρόπο περιοδολόγησης και εγγράφει το οθωμανικό παρελθόν στο εξηγητικό σχήμα του νέου ελληνισμού. Υιοθετεί τον όρο Έλληνες, ο όρος Γραικοί μοιάζει να ανήκει στο παρελθόν. Ο τρόπος πρόσληψης των παλαιών χειρογράφων δείχνει ότι μια νέα συνείδηση βρίσκεται υπό διαμόρφωση και στο επίπεδο της ιστοριογραφίας. Από την συγκομιδή του Ύψηλάντη στην έκδοση του Αφθονίδα στον ενδιάμεσο χρόνο, έχει μεσολαβήσει η σύσταση των εθνικών κρατών — αλλά και οι συγκερασμοί της ιστορικής επιστήμης. Το γεγονός λοιπόν της δημοσίευσης των παλαιών εγγράφων φανερώνει και την ταλάντωση ανάμεσα στο παλαιό καθεστώς των ηγεμονιών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και την διαδικασία αναζήτησης μιας μεταβλητής στο χρόνο, (εθνικής) ταυτότητας.

Στον δεκατετρασέλιδο «Πρόλογο του Εκδότη», αποτυπώνεται η νέα ερμηνευτική πλαίσωση του οθωμανικού παρελθόντος. Κατά τον Αφθονίδα, η συγγραφή της μετά την πτώση του Βυζαντινού κράτους ιστορίας των Ανατολικών λαών εντάσσεται «εν τω κύκλω των ελληνικών γραμμάτων». Νόμιμοι και αποκλειστικοί διαχειριστές του συγκεκριμένου παρελθόντος ορίζονται οι Έλληνες. «Η συγγραφή κριτικής και συστηματικής ιστορίας της περιόδου αυτής εστίν έργον αποκλειστικώς ελληνικόν [...] το δυσχερές έργον συγγραφής της μετά την Άλωσιν ιστορίας [...] από πηγών καθαρώς επιτοπίων, χωρίς να ληφθώσι υπ' όψιν τα μέχρι τούδε από Ευρωπαίων εκδοθέντα συγγράμματα...».²⁰ Ο ρητός αυτός αποκλεισμός των δυτικών ιστορικών, εάν δεν δίνει απάντηση στο εκδοτικό συμβάν της ελληνικής μετάφρασης του έργου του Χάμμερ, την ίδια χρονιά, πάντως περιχαράκώνει το ιστοριογραφικό πεδίο πανταχόθεν και υιοθετώντας την θεώρηση της ρομαντικής ιστοριογραφίας έρχεται να τοποθετήσει τους Έλληνες σε θέση περιωπής. «Οι Έλληνες κατέχουσιν ομολογουμένως την πρώτην και σπουδαιότατην θέσιν εν τη νεωτέρα ιστορία των υπό την οθωμανικήν δυναστείαν χριστιανικών φυλών».²¹ Το «ανάδελφον έθνος», ένας εκ των υστέρων, κοινός τόπος, βρίσκεται στο στάδιο της επώασης.

Ta Metá tēn 'Alwσwν εξισοροπούν το γεγονός της ύπαρξης ενός οθωμανικού παρελθόντος με την εισαγωγή του στο πλαίσιο μιας εθνικής θεώρησης: όμως το εγχείρημα δεν φαίνεται να στάθηκε πειστικό για πάντα — και για όλους. Το οθωμανικό παρελθόν, έκτυπο μέσα στο βιβλίο, θα αποτελέσει στον εικοστόν αιώνα, «αντικείμενο διεκδίκησης» από την πλευρά της τουρκόφωνης γραμματείας. Διακόσια χρόνια μετά την σταχυολόγηση των εγγράφων και εκατό χρόνια μετά την έκδοσή τους οι απογραφείς της καραμανλίδικης εκδοτικής παραγωγής της «αποσυνάγωγης αυτής ομάδας», αναλύουν τον γλωσσικό χαρακτήρα του, παραθέτοντας, ως αποδεικτικά στοιχεία, εδάφια οθωμανικά. «Μεστό τουρκικών λέξεων είναι κατανοητό μόνον σε όσους γνωρίζουν και τις δύο γλώσσες». Ασφαλώς πρόκειται για κάτι παραπάνω από μια πρόθεση προσοικειώσής του εξ αιτίας της δυσνόητατης γλωσσικής του μορφής. Το ζήτημα είναι ότι οι βιβλιογράφοι συλλαμβάνουν το έργο πολιτισμικά στην μία διάστασή του. Με την πράξη καταχώρισής του στην τουρκόφωνη γραμματεία και απονομής ενός άξοντα αριθμού, οι S. Salaville και E. Dalleggio επιχειρούν να κατοχυρώσουν την ιστορικότητά του, τις μαρτυρίες του οθωμανικού παρελθόντος που αποταμιεύονται στις σελίδες του.

20. Αθανάσιος Κομνηνός Ύψηλάντης, ό.π., «Πρόλογος του εκδότη», σ. στ' - ζ'.

21. Ό.π., σ. γ', δ', ε'.

Η εκπεφρασμένη τάση εθνικής πλαισίωσης του οθωμανικού παρελθόντος, συμπορεύεται με την ανιούσα ιδεολογική καμπύλη του εξελληνισμού και εξαρχαϊσμού της οθωμανικής παρουσίας σε όλα τα επίπεδα του πολιτισμού. Με την συνδρομή του κλάδου της αρχαιολογίας, κλάδου σε κατακόρυφη άνοδο, θα κυριαρχήσει και στην τοπική ιστοριογραφία η εξελληνιστική διαχείριση του παρελθόντος. Στον χώρο της Ανατολής, η απόπειρα μερικής αλλοίωσης της οθωμανικής ιστορικής πραγματικότητας, καθώς και η ολική απόρριψή της είναι πρακτικές που τίθενται σε εφαρμογή αναδρομικά, στο μέτρο που η εθνική ιδέα γίνεται ο φέρων οργανισμός του ιστοριογραφικού νεοελληνικού οικοδομήματος. Στο σημείο αυτό πρέπει να μνημονεύσουμε τον επιτελικό ρόλο του Εν Κωνσταντινουπόλει Φιλολογικού Συλλόγου και τις προσπάθειές του να ηγεμονεύσει του ιστοριογραφικού πεδίου. Μέσα από ένα πνεύμα «εκκοσμίκευσης» και «εκδημοκρατισμού της γραφής» που ο ίδιος εισάγει, η σκυτάλη της σύνθεσης τοπικών ιστοριών θα περάσει από τους υψηλούς αξιωματούχους του κλήρου στους κοσμικούς ιστοριοδίφες των ηγεμονιών και έπειτα στα υψηλά διευθυντικά στελέχη. Σχηματικά, σύμφωνα με τα παραδείγματά μας: από τον Κύριλλο στον Σκαρλάτο. Ο νεοπαγής Φιλολογικός Σύλλογος [1861], θα θεσμοποιήσει την μετάβαση στην «εκκοσμίκευση και τον εκδημοκρατισμό της γραφής», με την στρατολόγηση νέων συγγραφέων, εκτός των κληρικών, προερχόμενους από μια άλλη κοινωνική κατηγορία. Απευθύνεται στην βαθμίδα εκείνη που εξασφαλίζει το ζωτικό ελάχιστο του αλφαριθμητισμού, κινητοποιεί, ουσιαστικά, τους μηδέποτε συγγράψαντες. Η ιστορία μπορεί τώρα πια να εκπονείται από ελληνοδιδασκάλους, τοπικούς ιστοριοδίφες, αποτραβηγμένους λόγιους των επαρχιών — μεσαία στελέχη. Στρατολογούνται στη βάση μιας νέου τύπου φιλοπατρίας, συντάσσουν και εκδίδουν χορεία τοπικών ιστοριών, ποσοτικά πολλαπλασιών προς το τέλος του αιώνα. Καλύπτουν όχι μόνον τα περί την Κωνσταντινούπολη εδάφη ή τα αστικά δυτικά παράλια που είχαν, για άλλους λόγους, έγκαιρα, συγκροτήσει την τοπική τους ιστοριογραφία, αλλά περιοχές βιβλιογραφικά ακάλυπτες όπως ο Πόντος από τους Ποντίους, και η Καππαδοκία από γηγενείς Καππαδόκες. Τα έργα αυτά θέτουν προσοδευτικά το οθωμανικό παρελθόν στο περιθώριο, και εν τέλει, μεταλλάσσουντάς το το εξουδετερώνουν. Εισάγονται ιστοριογραφικά πρότυπα προς μίμηση που διαπνέονται από τάσεις εξελληνισμού ή εξαρχαϊσμού του παρελθόντος. Η τοπική ιστορία, έχει εθνική αποστολή, χρησιμοποιεί πλέον έναν λόγο αποδεικτικό. Με την φυγόκεντρο εκείνη κίνηση που έλκεται από τα νέα, εθνικά ιδεώδη πραγματοποιείται στα τέλη του αιώνα μια απόδραση στον απώτερο και απώτατο χρόνο και επιχειρείται η αποκατάσταση της ελληνικότητας των πληθυσμών της «Μικράς Ασίας» — όχι πλέον της «Ανατολής». Μέσα από την έρευνα των αρχαίων φύλων και φυλών που οικούσαν κατά τους προκλασικούς χρόνους τα επίμαχα εδάφη, παρέχονται λογής τεκμήρια που αποσκοπούν στην ανάδειξη της ιστορικής συνέχειας, τροφοδοτούν

το ιδεολόγημα της αδιάκοπης, τριχιλιετούς, ελληνικής παρουσίας. Στην περίπτωση αυτήν, η αποσιώπηση του οθωμανικού παρελθόντος οφείλει να είναι —και είναι— ολοκληρωτική.²²

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ

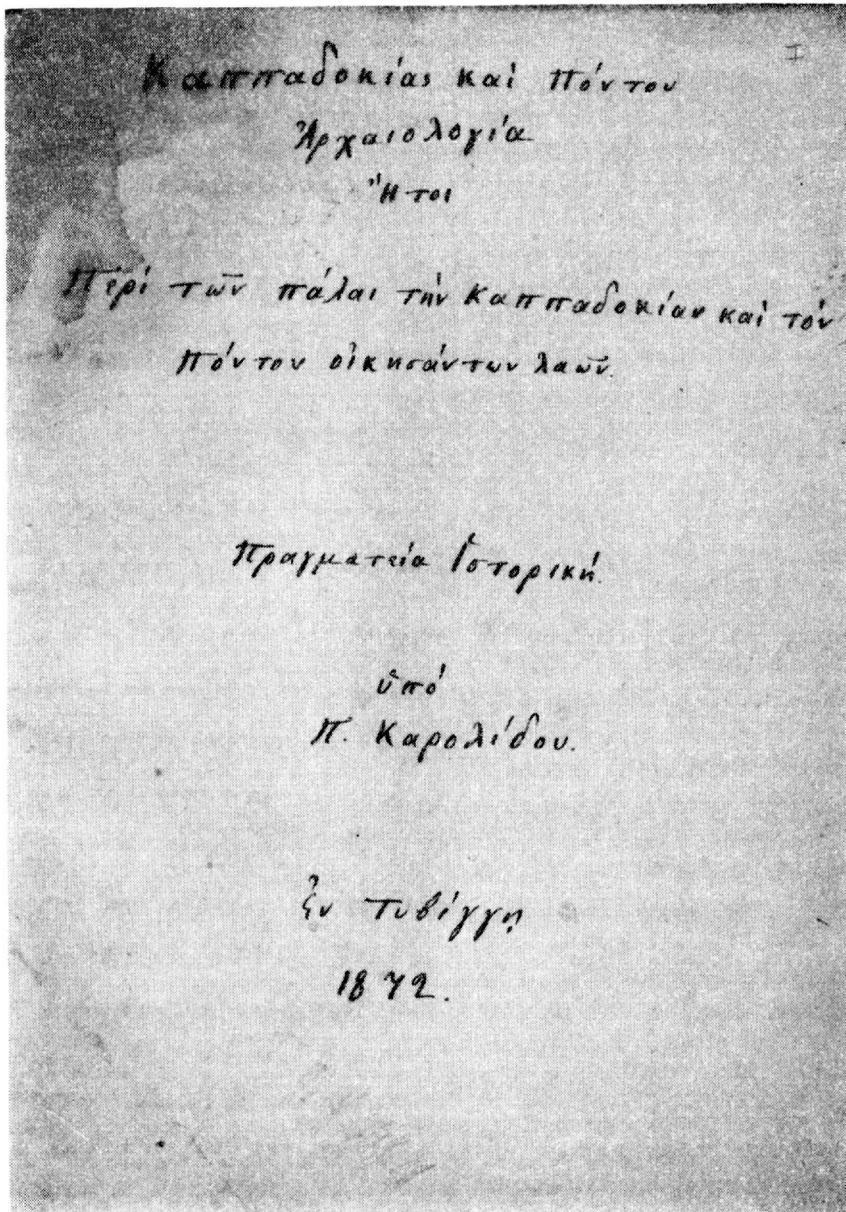
Παύλου Καρολίδη, *Σημειώσεις τινές περί Μικρασιατής Αγίας Ομοφνίας*, Αθήνα 1886.

Δείκτης μιας «εθνικής εκστρατείας» το έργο του μικρασιάτη ιστορικού αποτυπώνει στην νιοστή δύναμη το εξελληνιστικό ρεύμα. Η προέλευση του Καρολίδη [1849-1930] είναι καππαδοκική [της οικογενείας Καρλόγλου] από το χωριό Εντιρλίκι: τουρκόφωνο - ορθόδοξο χωριό με τοπωνύμιο εξελληνισμένο, τα χρόνια εκείνα, άνωθεν, σε Ανδρόνικι. Διαμορφώνεται πνευματικά στην Γερμανία Μόναχο, Τύμπιγγεν, Στρασβούργο. Εκεί, κατά τη διάρκεια της ευρωπαϊκής του θητείας συγκροτεί τα αρχαιολατρικά και ελληνοκεντρικά του ιδεώδη. Τα χρόνια της μαθητείας στην Τυβίγγη, το 1872 συντάσσει ένα χειρόγραφο για την γενέτειρα Μικρά Ασία και το τιτλοφορεί «Καππαδοκίας και Πόντου αρχαιολογία ήτοι περί των πάλαι την Καππαδοκίαν οικησάντων λαών». ²³ Είναι εικοσιτριών ετών, διδάκτορας. Η πρώτη αυτή γνωστή διατριβή, ανέκδοτη, ανήκει στον κύκλο της πρώιμης συγγραφικής του σταδιοδρομίας κατά την οποία βρίσκεται καθηλωμένος στο επαρχιακής εμβέλειας τοπικό, πριν οδηγηθεί στην μικρασιολογία, από εκεί στην θεώρηση του 19ου αιώνα, και τέλος, στην φιλοδοξία να καταρτίσει μια παγκόσμια ιστορία. Από το 1872 έως το 1886 —σχεδόν μια δεκαπενταετία— ως διδάσκαλος της μέσης εκπαίδευσης εργάζεται στην Πόλη και στην Σμύρνη και συγγράφει άλλες τέσσερις πραγματείες τοπικού χαρακτήρα.²⁴ Ακριβώς λοιπόν το έτος

22. Συνυπάρχει και η αντίθετη τάση, η κεντρομόλος — αλλά και η προσπάθεια να φτιαχτεί ένα ιστοριογραφικό κράμα που θα περιέχει οθωμανικό παρελθόν, ελληνισμό και βυζάντιο, ένα σύνθεμα. Στην Σμύρνη, το 1874, εκδίδεται μια *Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, συντάκτες οι Μηνάς και Χρήστος Χαμουδόπουλος. Προτίθενται, όπως δηλώνουν στον Πρόλογο, να καλύψουν ένα κενό ως προς τα οθωμανικά «στην γλώσσα ημών των Ελλήνων», στηριγμένοι σε οθωμανικές, ευρωπαϊκές και βυζαντινές πηγές. Η στάση ως προς το Βυζάντιο δεν είναι στάση ταύτισης αλλά γειτονίας. Κατά τους συγγραφείς, οι τύχες των Ελλήνων βρίσκονται από πολλούς αιώνες σφιχτότατα συνδεδεμένες με τις τύχες του οθωμανικού έθνους, γι' αυτό οι συγγραφείς σχεδιάζουν να μελετήσουν την ιστορία του έθνους αυτού με τα «συνεφαπτόμενα μέρη της ιστορίας του Βυζαντινού κράτους». Εκδίδεται μόνον ο πρώτος τόμος.

23. Ανέκδοτο εν μέρει. Χρησιμοποιεί ως υλικό αυτούσια εδάφια του χειρογράφου για την έκδοση του έργου *Καππαδοκικά*, δύο χρόνια μετά, το 1874, όταν επανακάμπτει στην Κωνσταντινούπολη, βλ. Ιωάννα Πετροπούλου, «Χειρόγραφα πριν το 1922 στο Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών. Κατάλογος», *Δελτίο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 2 (1980) 251.

24. Το δεύτερο, *Καππαδοκικά ήτοι πραγματεία ιστορική και αρχαιολογική περί Καππαδοκίας* [1874], το τρίτο, *Τα Κόμανα και τα ερείπια αυτών, ήτοι μονογραφία αρχαιολογική και τοπογραφία περί Κομάνων* [1882] και το τελευταίο έργο του για την Καππαδοκία, το οποίο εκδίδει ένα χρόνο πριν την αναχώρησή του για την Ελλάδα, δημοσιευμένο στην σειρά Μουσείον και Βιβλιοθήκη της Ευαγγελικής Σχολής Σμύρνης, *Η εν Καππαδοκία λαλούμενη ελληνική διάλεκτος* [1885]. Μετά την βράβευσή του από τον «Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως», το ίδιο σύγγραμμα εκδόθηκε και αυτοτελώς με τον τίτλο *Γλωσσάριο συγκριτικό ελληνοκαππαδοκικών λέξεων, ήτοι η εν Καππαδοκία λαλου-*

της μετεγκατάστασής του στο ελλαδικό βασίλειο, ο εξ Ανατολών Καρολίδης εκδίδει την επί υψηγεία διατριβή του που επιγράφεται *Μικρασιανή Αρία Ομοφυλία*. Η μελέτη έχει ως έρεισμα τις φυλετικές θεωρίες που αναπτύχθηκαν στην Ευρώπη του ρομαντισμού. Σκοπός της είναι η ανεύρεση των αρχέγονων καταβολών του Μικρασιάτη ελλητισμού και η φυλετική εξομοίωσή του με την Αρία φυλή. Ως ετερόχθων, κατά την έλευσή του στην Αθήνα, υποβάλλει τα διαπιστευτήριά του. Είναι η δήλωση νομιμοφροσύνης απέναντι στην ενδεχόμενη βάσανο ιδεολογικής καθαρότητας που θα υποστεί. Κάνει έναν τακτικό ελιγμό: για να εξοστρακίσει το οθωμανικό παρελθόν καταπιάνεται με την προ-οθωμανική περίοδο. Στο συγκεκριμένο πόνημα, χαρακτηριστικά, η λέξη τούρκος απαντά μια φορά, η λέξη οθωμανός ουδεμία. Στην ιστοριογραφική αυτή στροφή προς την απώτερη αρχαιότητα, ονοματολογία, αρχαιολογία, γλωσσολογία, μυθολογία συνεπικουρούν στην ανάδειξη ενός αποκαθαρμένου, μη-οθωμανικού χαρακτήρα.²⁵ Να σημειώσουμε και μια —σε ανύποπτο χρόνο— μνεία της εισαγόμενης φυλετικής θεωρίας. Οι πηγές της πρέπει μάλλον να αναζητηθούν στον Gobi-

μένη ελληνική διάλεκτος και τα εν αυτή σωζόμενα ίχνη της αρχαίας καππαδοκικής γλώσσας. Το 1886, με την διατριβή επί υψηγείας *Σημειώσεις τινές επί της Μικρασιατικής Αρίας Ομοφυλίας*, πρώτο έργο που εκδίδει κατά την μετεγκατάστασή του στην Αθήνα, θεωρείται ότι ολοκληρώνεται ο κύκλος της καππαδοκικής θεματογραφίας. Θα πρόσθετα, καταχρηστικά, και ένα ακόμη: *Στράβωνος Γεωγραφικών τα περί Μικράς Ασίας μετά σημειώσεων ερμηνευτικών* υπό Π. Καρολίδου, Αθήνα 1889. Βλ. σχετικά την διαφωτιστική μεταπτυχιακή εργασία της Κίρκης Γεωργιάδου, *Προσέγγιση στη ζωή και το έργο του Παύλου Καρολίδη 1849-1930. Προσθήκες στην Εργογραφία του Παύλου Καρολίδη*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 1986, [αδημοσίευτο]· Βαγγέλης Καραμανωλάκης, «Ο Π. Καρολίδης και η συνεργασία του με το περιοδικό *Ελλητισμός*, 1898-1928», ανακοίνωση στα σεμινάρια της Ερμούπολης, 1992, [αδημοσίευτο] και Έλληνας Σκοπετέα, «Οι Έλληνες και οι εχθροί τους. Η κατάσταση του Έθνους στις αρχές του 20ού αιώνα», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αι. 1900-1922, Οι Αποσχές*, τ. 1, επιμ. εκδ. Χ. Χατζηιωσήφ, Αθήνα 1999, σ. 12-15.

25. Ο Καρολίδης το 1891 αναφέρει ότι τον αποκαλούν «έψηλυν εν Ελλάδι ως όντα Τουρκομερίτην», σε Υπόμνημα που απευθύνει προς τον Ι. Χατζηδάκη με τίτλο «Ο εψηφισμένος Καθηγητής Δ. Πατσόπουλος», βλ. Η. Αναγνωστάκης - Ε. Μπαλτά, *Η Καππαδοκία των «ζώντων μνημείων»*, Αθήνα 1990, σ. 72. Αργότερα, χρίζει εαυτόν απόστολο του εξελληνισμού: στο έργο του έλληνα προξένου Σταμάτιου Αντωνόπουλου, *Μικρά Ασία*, Αθήνα 1907, η ιδεολογική συμβολή του ιστορικού βρίσκεται σε αντίστιξη με το περιεχόμενο του ίδιου του κειμένου το οποίο προλογίζει. Καταρχάς, στον Πρόλογό του παραπέμπει στον Παπαρρηγόπουλο με μια αντιστροφή: τοποθετεί το κέντρο βάρους στον ελλαδικό χώρο. Για να ονοματίσει την Μικρά Ασία εφευρίσκει τον νεολογισμό «Ασιατική Ελλάδα» [σ. ζ']. Έτσι η Μικρά Ασία γεωγραφικά ετεροκαθοριζόμενη, συλλαμβάνεται ως εξάρτημα, προέκταση του θεωρούμενου ως κύριου κορμού, ελλαδικού χώρου. Και ενώ «ο ελλαδικός» Αντωνόπουλος μνημονεύοντας ρητά το οθωμανικό παρελθόν και παρόν δεν αποσιωπά ορισμένες εκφάνσεις του όπως π.χ. το φαινόμενο της τουρκοφωνίας στην ενδοχώρα, αντίθετα, ο καππαδόκιος Καρολίδης αναλαμβάνει την εξελληνιστική πλαισίωσή του. Στις έξι συνολικά σελίδες του δικού του Προλόγου, η λέξη Έλληνας/ελληνικός/ελλητισμός — και σε σύνθετα: ελληνομακεδονικοί χρόνοι — απαντά τουλάχιστον εξήντα φορές — δέκα αναφορές την σελίδα κατά μέσο όρο. Αντίστοιχη εξομαλυντική λειτουργία ασκεί και στον ίδιο τον εθνικό ιστορικό. Βλ. Αντώνης Λιάκος, «“Προς επισκευήν ολομελείας και ενότητος” Η δόμηση του εθνικού χρόνου», στον τόμο *Επιστημονική συνάντηση στην μνήμη Κ. Θ. Δημαρά*, ΚΝΕ, ΕΙΕ, Αθήνα 1994, σ. 181, υποσ. 28.

peau, στο γνήσιο αυτό τέκνο του ευρωπαϊκού ρομαντισμού. Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1850, στο δοκίμιό του, ο Gobineau αναφέρεται σε αρχαίους λαούς, στους Γερμανούς και στους Έλληνες, κατονομάζοντάς την «Αρία φυλή».²⁶

Η Ανατολή διά της Ανατολής: οι προσεγγίσεις των τουρκόφωνων ορθόδοξων

Στην Χριστιανική Ανατολή οι προσεγγίσεις του οθωμανικού παρελθόντος στερούνται μιας αναγκαίας για τον ιστορικό απόστασης: εκείνο που μονοσήμαντα ορίζεται ως οθωμανικό παρελθόν αποτελεί για τους υπό οθωμανική κυριαρχία ορθόδοξους κατά τον 19ο αιώνα, συγχρόνως και παρόν. Το οθωμανικό αυτό παρόν επικυρώνεται και με την γλωσσική κυριαρχία της τουρκοφωνίας — ανεξάρτητα αν η λογιосύνη σε ένα ποσοστό, διδάσκεται και χρησιμοποιεί παράλληλα και την ελληνική ως γλώσσα παιδείας. Το οθωμανικό παρόν φέρει ημερομηνία λήξεως: είναι η τομή του 1922 — για την πλειονότητα των μικρασιατών μετατρέπει οριστικά το παρόν σε παρελθόν. Συνεπώς παράλληλα με την εκδοτική παραγωγή ελληνόφωνης ιστοριογραφίας, λειτούργησε ο δίαυλος επικοινωνίας των καραμανλίδικων βιβλίων για τους τουρκόφωνους ορθόδοξους πληθυσμούς. Τεκμήριο λοιπόν της οθωμανικής κυριαρχίας, η καραμανλίδικη γραφή αναμεταδίδει στοιχεία του οθωμανικού κόσμου και της ορθοδοξίας κατά το πρώτο, το προεθνικό και μακράς διάρκειας στάδιο, υπό την σκέπη του Πατριαρχικού Τυπογραφείου, ενώ από τα μέσα του 19ου αιώνα και ύστερα, λειτουργεί ως όχημα για την μεταφορά πολιτισμικών αγαθών που έχουν παραχθεί στον ευρωπαϊκό χώρο — ή σπανιότερα, οικοδομεί γέφυρες ανάμεσα στον οθωμανικό κόσμο και την ελληνική παιδεία.

Οι φορείς και τα έργα

Η ανάπτυξη της ιστοριογραφίας ως αυτόνομου συγγραφικού είδους δεν καρποφόρησε παρά όψιμα στον τουρκόφωνο εκδοτικό χώρο, όπως συνάγεται από

26. Comte A. de Gobineau, *Essai sur l'inegalité des races humaines*, τ. 2, Παρίσι, Firmin Didot, χ.χ., 4η, κεφ. 4ο σ. 1-50, κεφ. 6ο σ. 311-362 [η πρώτη έκδοση: 1853-1855]. Ολοκληρωμένη μελέτη για τη σχέση του με τον ελλαδικό χώρο βλ. Fotini Assimacopoulou, *Gobineau et la Grèce*, Studien zur Geschichte Südosteuropas 15, Φρανκφούρτη 1999. Η «φυλετική» ορολογία που εισάγει ο Καρολίδης, πανομοιότυπη, είναι ανιχνεύσιμη αργότερα και στον Γεώργιο Κλεάνθους Σκαλιέρη, *Λαοί και φυλές της Μικράς Ασίας*, Αθήνα 1922. Ακραίως αντίληψης, ο συγγραφέας όχι απλώς αποσιωπά το οθωμανικό παρελθόν αλλά και στον Πρόλογό του υποστηρίζει ότι οι Τούρκοι και οι Οθωμανοί «συγκροτούσι καταπληθισσουςαν μειονοψηφίαν, φθίνουσιν [...] από ημέρας εις ημέραν [...] και ότι μετά την παρατηρουμένην παρά τοις Τούρκοις προΐουσιν ολιγανθρωπίαν θα επέλθη φυσιολογικώς ο θάνατος αυτών» [σ. γ']. Η ειρωνία της ιστορίας: το κείμενο είναι χρονολογημένο τον Ιούνιο του 1922. Χρησιμοποιεί την νεοεισαχθείσα καρολίδειο ορολογία του φυλετισμού, αναφέρεται στην *Μικρασιανή Αρία Ομοφυλία* [σ. ε']. Όπως θα δούμε, παρακλάδια της θεωρίας του φυλετισμού εντοπίζονται και κατά τον 19ο αιώνα στην χειρόγραφη ιστοριοδιφική παραγωγή της καππαδοκικής ενδοχώρας, βλ. εδώ, υποσ. 35.

την βιβλιογραφία. Είναι ελάχιστοι οι τίτλοι των αμιγώς ιστορικών πραγματειών καθώς η παραγωγή στην καραμανλίδικη γραφή, όταν δεν έχει θρησκευτικό περιεχόμενο, συνιστά κατά κανόνα μια λειτουργία μετακένωσης, μεταφοράς στοιχείων πολιτισμού. Δεν σημειώνονται επαρκή δείγματα αυτοφυών και αυτοτελών συγγραφών ιστορίας καθώς η συγκρότηση μιας τουρκόφωνης ιστοριογραφίας με έργα τοπογραφίας ποτέ δεν ολοκληρώθηκε.

Η καλλιέργεια της ελληνόφωνης ιστοριογραφίας στην χριστιανική Ανατολή, συνιστά φαινόμενο ευθέως ανάλογο με την ανάπτυξη της εθνικής ιδέας — ιδέας που λειτουργεί ως καταλύτης στην αντίδραση. Για τον λόγο αυτόν, όπως διαπιστώσαμε, η ελληνόφωνη ιστοριογραφία χρησιμοποιεί έναν αποδεικτικό λόγο. Ο αποδεικτικός αυτός λόγος, η ιδεολογική αυτή αποστολή δεν ευδοκίμησε στα εδάφη της τουρκόφωνης γραμματείας γιατί μοιραία θα οδηγούσε σε αδιέξοδο, στην αυτοαναίρεσή του. Η τουρκόφωνη ορθόδοξη λογιόσύνη βρίσκεται στο σύνολό της γειωμένη στον προελληνικό, χριστιανικό κόσμο — αξιόπρόσεχτη εξαίρεση αποτελούν όσοι όντας σε επαφή με την ελληνόφωνη εγκύκλιο παιδεία, κομίζουν και εθνικό περιεχόμενο— είναι ποσοτικά ελάχιστοι.

Στην καραμανλίδικη γραμματεία μήτρα της ιστορίας είναι η θρησκεία — η εκκοσμίκευση παρουσιάζει βραδυπορία, το εκκλησιαστικό βιβλίο είναι κυρίαρχο ως τα μέσα του 19ου αιώνα. Αμιγώς ιστορικά βιβλία δεν εντοπίζονται, ώστε να αναζητήσουμε εκεί νύξεις περί οθωμανικού παρελθόντος. Θα τις διακρίνουμε εμβόλιμα, στα έργα που συνδυάζουν το στοιχείο της ορθοδοξίας με εκείνο της χωρογραφίας. Στην συγκεκριμένη θρησκευτική θεματολογία βρίσκεται ενσωματωμένος ο οθωμανικός κόσμος, στο «φυσικό του περιβάλλον». Το ζεύγμα χριστιανικού-οθωμανικού είναι ανθεκτικό, επιβιώνει — οι δυνάμεις της αδράνειας το συντηρούν ως το τέλος— αλλά και μετά από αυτό —ας αναλογιστούμε μια περίπτωση όπως εκείνη του Μανουήλ Γεδεών— δεν είναι η μοναδική. Εάν λοιπόν στο πρώτο αφηγηματικό επίπεδο η πραγματεία ιστορεί τα της τοπικής εκκλησίας, οι πληροφορίες που παρέχει είναι αζεχώριστες από τον οθωμανικό κόσμο ο οποίος οικονομείται στο δεύτερο επίπεδο της αφήγησης.

Οι ιστοριογραφικές συνθέσεις της καραμανλίδικης γραμματείας στις οποίες βασίζεται η δειγματοληψία παραμένουν ακόμα σήμερα στο περιθώριο τόσο της καθιερωμένης επιστήμης, όσο και στην παραγωγή νέας εσοδείας που συσσωρεύσε η μεταπολιτευτική ερευνητική κοινότητα.

ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ

Νικόλαος Θεολογίδης Σουλλιόγλου - Ευαγγελινός Μισαηλίδης, *Γεωγραφία*, Κωνσταντινούπολη 1863.²⁷

27. Οι καραμανλίδικοι τίτλοι δίνονται εδώ στην ελληνική τους μετάφραση. Βιβλιογραφμένα: S. Salaville - E. Dalleggio, *Karamanlidika, bibliographie analytique, 1851-*

Το έργο αυτό σηματοδοτεί την τάση αργής μετάβασης στην εκκοσμίκευση: επιγράφεται Γεωγραφία — ουσιαστικά άπτεται της εκκλησιαστικής ιστορίας. Οι απανταχού θρησκείες, τα δόγματα της Ορθόδοξου Ανατολικής Εκκλησίας, καθώς και ένα τμήμα του ελλαδικού χώρου περιγράφονται στο πλαίσιο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Η εκπόνηση μιας ιστορίας των θρησκειών —ιδίως της χριστιανικής Ανατολής— μέσα από το πρίσμα της γεωγραφικής θεώρησης συνεισφέρει στην υπόθεση της αυτογνωσίας, στην συνοχή της τουρκόφωνης χριστιανικής κοινότητας, στην παγίωση του θρησκευτικού εμείς. Έπεται, όπως θα δούμε, η ισχυροποίηση της άλλης ταυτότητας του οθωμανικού εμείς. Ο συγγραφέας, τουρκόφωνος ορθόδοξος από το Φερτέκι του Ικονίου συνεργάζεται στενά με τον ομοιόδατη του Ευαγγελινό Μισαηλίδη, συντάκτη της καραμανλίδικης εφημερίδας *Ανατολή*.

Νικόλαος Θεολογίδης Σουλλίδης, *Οθωμανική Ιστορία*, Κωνσταντινούπολη 1874.

Περιλαμβάνει «όλα τα γεγονότα από την ίδρυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έως την ανάρρηση της Αυτοκρατορικής Υψηλότητας του Σουλτάνου Αβδούλ Αζίζ Χαν». Η συγκεκριμένη έκδοση εντάσσεται στο κλίμα μιας εκκοσμίκευσης — και εκλαΐκευσης, όπως θα δούμε. Πραγματεύεται την οθωμανική ιστορία και στηρίζεται σε πηγές ελληνικές, γαλλικές και τουρκικές. Το ένευσμα για την σύνταξη του έργου έρχεται από την Δύση: πρόκειται για την έκδοση της ιστορίας του Χάμμερ. Ο συγγραφέας παραπέμπει ρητά και εκτενώς στο εμπεριστατωμένο έργο του γερμανού ιστορικού, συντάσσοντας την μόνη γνωστή απάντηση που δίνει η τουρκόφωνη ορθόδοξη εγγράμματη κοινότητα στην ελληνική έκδοση του Χάμμερ.²⁸

Μια σχεδόν δεκαετία χωρίζει την *Γεωγραφία* από την *Οθωμανική Ιστορία*. Ο συγγραφέας —τέως «Σουλλιόγλου εκ Φερτεκίου» νυν «Σουλλίδης παρά τω Χρηστάκη Εφένδη Ζωγράφω»— ανήκει πλέον στην λογιόσύνη της πρωτεύουσας, στα στελέχη των οργανικών διανοουμένων που στρατολογούνται στις παρυφές του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως. Νεοφερμένος, ειλέγεται τακτικό μέλος μόλις το 1871. Την επόμενη ακριβώς χρονιά, δίνει προφορικά, στον χώρο του Συλλόγου, σειρά οκτώ διαλέξεων στην τουρκική γλώσσα, με ενιαίο τίτλο *Η Οθωμανική ιστορία εν συγκρίσει των Οθωμανικών και μη Οθωμανικών πηγών*.²⁹ Το βιβλίο συσσωματώνει, πιθανότατα, τα κείμενα των διαλέξεων

1865, τ. 2, Αθήνα 1966, αρ. 141· S. Salaville - E. Dalleggio, *Karamanlidika, bibliographie analytique*, τ. 3, Αθήνα 1974, αρ. 187, 306· και E. Baltas, *Karamanlidika, Additions [1584-1900]*, Αθήνα 1987, αρ. 100.

28. Εκδίδεται το 1870 στο μικρασιατικό τυπογραφείο του Νικολαΐδη Φιλαδελφώς στην Αθήνα. Μεταφράζεται από τον έφορο της Εθνικής Βιβλιοθήκης Κωνσταντίνου Σ. Κροκιδά. Την ίδια χρονιά, στην δυτική πλευρά της ομογένειας, η «επτανησιακή» απάντηση του Θ[εαγένη] Α[ειβαδά] «Ιστορία της Τουρκίας» δημοσιεύεται στην εφημερίδα του, την *Κλειώ* της Τεργέστης, στις 20 Μαρτίου 1870.

29. Ο Σουλλίδης, μεταφραστής εγκυκλίων του Οικουμενικού Πατριαρχείου το 1896, «τουρκιστί δι' ελληνικών χαρακτήρων», αλλά και από το 1864 μεταφραστής ενός τμήματος των γαλλικών Απομνημονεμάτων του Ναπολέοντα, τον οποίο θεωρεί γόνου ελληνικής οικογένειας [Μποναπάρτε = Καλλημερίδης]. Σπάνια μνεία ελληνισμού στο έργο του Σουλλιόγλου έρχεται μέσω της δυτικής γραμματείας. Ο εν Κωνσταντινουπόλει *Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος* ΣΤ' (1873) ιη' και 283. Επίσης, *Εκκλησιαστική Αλήθεια* ΚΒ' (1886) 479 και Γ-Δ, 169, *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 13 (1896) 106, και *Εκκλησιαστική Αλήθεια* ΚΓ', 15 (1903) 194-195 [Νεκρολογία].

που περνάνε από τον προφορικό λόγο στο έντυπο — δηλαδή ο Σουλλίδης από το προβλέψιμο κοινό του Συλλόγου επικοινωνεί με το δυνητικά ευρύτερο τουρκόφωνο αναγνωστικό κοινό. Αξίζει να σημειωθεί ότι η *Οθωμανική Ιστορία* εκδίδεται προς ενίσχυση του Φιλελευθέρου Συλλόγου Μικρά Ασία — οι σύλλογοι δεν ήσαν, ακόμα, πάγιοι κήρυκες ελληνοφροσύνης. Η αναμέτρηση του ενός κόσμου —του οθωμανικού, με τον άλλον — τον «μη οθωμανικό»— έχει καιρία σημασία. Με το δεύτερο αυτό έργο, ο λόγιος κάνει συγκριτική αποτίμηση της διπλής προέλευσης πηγών, εκφέρει τον δικό του λόγο ως εκπρόσωπος της κοινότητας στην οποία ανήκει, του μυλλετιού των Ρωμιών Ορθοδόξων. Και συνολικά, με το εκδοτικό δίπτυχο ο συγγραφέας καταγράφει την διττή ταυτότητά του. Πρώτα μια εκκλησιαστική ιστορία με ένδυμα νεωτερικό, υπό μορφήν γεωγραφίας και δέκα χρόνια αργότερα, μιας αμιγούς Οθωμανική Ιστορία. Στην μία περίπτωση ο συντάκτης διαφοροποιείται απέναντι στις άλλες εθνότητες ως χριστιανός ορθόδοξος, ενώ στην άλλη, τοποθετείται ως τουρκόφωνος υπήκοος της Αυτοκρατορίας έναντι του μετώπου των ευρωπαϊών οθωμανολόγων.

Ιωάννη Ιωαννίδη, *Μητροπολίτες της Καισάρειας*, Κωνσταντινούπολη 1896.

Πραγματεία σχεδιασμένη αρχικά ως πατριδογνωσία με τίτλο «Καππαδοκία» και βιβλιογραφικά θεμελιωμένη σε ελληνόγλωσσα έργα χωρογραφίας που συντάσσουν οι επαρχιακοί ιστοριοδίφες Α. Λεβίδης και ο Ν. Ρίζος. Έργο προσωποπαγές στη δομή του, όπου το οθωμανικό παρελθόν προσεγγίζεται μέσα από μια μετωπική αντίληψη, δίχην καταλογράφησης, ενώ η τρίτη διάσταση εκείνη του χρόνου, υπόκειται. Παρά τον τίτλο, εντοπίζονται ικανά στοιχεία εκκοσμικεύσης καθώς βιογραφούνται όχι μόνον οι εκκλησιαστικοί ταγοί αλλά και κοσμικοί — άτομα που ανήκουν στην κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αλλά και στην νέα τάξη πραγμάτων: μεσαίοι έμποροι, τραπεζίτες και λόγιοι. Προέχει το στοιχείο της —καππαδοκικής— εντοπιότητας. Με γραμμική παράθεση πληροφοριών, αποδίδεται η κοινωνική συνάφεια των δύο κόσμων χριστιανικού και οθωμανικού στο πρόσφατο παρελθόν και παρόν.

Ιωάννη Κάλφογλου, *Μονή Φλαβιανών*, Κωνσταντινούπολη 1898-1899.

Ο συγγραφέας, ποντιακής καταγωγής καππαδόκης επαγγέλλεται τον συντάκτη της τουρκόφωνης *Ανατολής*. Η θεματολογία του δεν παρεκκλίνει από τον προεθνικό, τουρκόφωνο κόσμο της ορθοδοξίας του οποίου αποτελεί γέννημα. Ιστορεί το μοναστηριακό συγκρότημα των Φλαβιανών, στο Ζιντζίντερε της Καππαδοκίας.³⁰ Και ενώ κάτω από αρχαιοπρεπή τίτλο διαπραγματεύεται το χριστιανικό παρελθόν, παράλληλα εκδίδει τεκμηριωτικό υλικό οθωμανικής προέλευσης, φερμάνια και έγγραφα: οι αποδέκτες του κειμένου, αναγνώστες και συνδρομητές ανήκουν στο караμανλίδικο ποίμνιο της επαρχίας Καισαρείας. Η πρωτόλεια αφηγηματική τεχνική στερείται του ιστορικού εκείνου βάθους που προσέδωσε στα γραπτά τεκμήρια της ελληνόφωνης λογιосύνης της Ανατολής η υιοθέτηση του παπαρηγοπούλειου σχήματος. Το караμανλίδικο σκέλος της ιστοριογραφίας κατ' εξαίρεση μόνο εναγκαλίσθηκε το τρίσημο σχήμα του ρομαντισμού. Ο Κάλφογλου «ως τουρκόφωνος ορθόδοξος, ως εγγράμματος σε διαδικασία εξέλλητισμού» εισάγει ένα δάνειο πρότυπο. Το χρησιμοποιεί στο επόμενο, νεωτερικών προθέσεων έργο που επιγράφεται *Γεωγραφία της Μικράς Ασίας*.³¹

30. Η εκ των άνω μεταβολή των τοπωνυμίων: ο Κύριλλος Ικονίου και ο Αναστάσιος Λεβίδης εξελληνίζουν το Ζιντζίντερε σε Φλαβιανά, τον 19ο αιώνα, ενώ ο μητροπολίτης Ευστάθιος Κλεόβουλος προτείνει το ατυχές Αλυσσιπόταμος από τον ζιντζίρ, τουρκικά αλυσσιδά.

31. Η πρώτη αυτοτελής έκδοση караμανλίδικου έργου προς την αντίθετη φορά, από

Τα δείγματα που εκτέθηκαν, ακριβώς επειδή έθεσαν το οθωμανικό παρελθόν και παρόν στο κέντρο των ζητήσεών τους λειτούργησαν έξω από την ιστοριογραφική οπτική της νεοελληνικής επιστήμης. Ο τοπικισμός του εθνικού κέντρου τα αντιμετώπισε ως ξένο σώμα — τέθηκαν λοιπόν «εν τη ωα», στο περιθώριο της ιστορικής προβληματικής. Αν και στο τέλος της δεκαετίας του πενήντα τα ανέσυρε η σκαπάνη των καθολικών το θρήσκευμα βιβλιογράφων, έμειναν καθηλωμένα, δεν εμβολιάστηκαν στον κορμό της μεταπολεμικής ιστοριογραφίας.

Θα επισημάνω μια ιδιαιτερότητα που παρουσιάζει ο χώρος της χριστιανικής Ανατολής κυρίως στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Συγγραφείς που καταγράφονται ως ανήκοντες βιβλιογραφικά στην επίσημη τουρκόφωνη γραμματεία, ενίοτε διαθέτουν μια λανθάνουσα, δεύτερη, συγγραφική υπόσταση. Πρόκειται για ένα φαινόμενο διπλής ένταξης αλλά και, συγχρόνως, διπλού αποκλεισμού. Διάγουν έναν βίο παράλληλο: Λόγιοι εκ γενετής τουρκόφωνοι [οθωμανικά ως μητρική γλώσσα] και εξ επιλογής ελληνόφωνοι [ελληνικά ως γλώσσα παιδείας] συγγράφουν [συγχρόνως ή εναλλάξ] κατά περίπτωση, και στις δύο γλώσσες [καραμανλίδικη γραφή, ελληνικά]. Δεν εφαρμόζεται εδώ η αρχή των συγκοινωνούντων δοχείων — πρόκειται για εκδοτικές λειτουργίες σε κάποιο βαθμό αυτόνομες, στεγανοποιημένες μεταξύ τους— τόσο ως προς τον πομπό όσο και ως προς τον δέκτη. Συντάσσουν άλλα έργα στα караμανλίδικα και άλλα στα ελληνικά. Δεν μεταφέρουν τα κείμενα από την μια γραμματεία στην άλλη, διοχετεύουν την εκάστοτε γνώση σε ένα, δυνάμει, διαφορετικό κοινό. Η συγκεκριμένη συγγραφική πρακτική δηλώνει μια διαδικασία διάβασης, αποτυπώνει με τον εναργέστερο τρόπο το ιστορικό μεταίχμιο από τον προ-εθνικό οικουμενικό ορθόδοξο κόσμο στον κόσμο των εθνικών κρατών. Δεν πρόκειται για απλή γλωσσομάθεια ή διγλωσσία. Αλλά και δεν νομιμοποιούμαστε να υποθέσουμε ότι βρισκόμαστε μπροστά σε ένα εδραιωμένο φαινόμενο της υιοθέτησης μιας άλλης εθνικής ταυτότητας ή της διαμόρφωσης εθνικής συνείδησης σε αρτιωμένη μορφή. Τα πράγματα έχουν —για την ώρα— μια υδραργυρική σύσταση. Θα υποστήριζα ότι μάλλον παρακολουθούμε την γένεση ενός φαινομένου, εξετάζουμε την διαδικασία απόκτησης ελληνικής συνείδησης σε εμβρυακό στάδιο.

ΕΝΑ ΔΕΙΓΜΑ

Ο Αναστάσιος Λεβίδης, μια εθνική συνείδηση εν προόδω, βρίσκεται τοποθετημένος στην μεθοριακή γραμμή. Τουρκόφωνος ορθόδοξος ελληνοδιδάσκαλος ο ιστοριοδίφης της γενετήριάς του Καππαδοκίας. Η εργογραφία του στα караμανλίδικα από τα μέσα της δεκαετίας εβδομήντα απεικονίζει την συγγραφική του δραστηριότητα προς τρεις κατευθύνσεις: Είτε ως συντάκτης πραγματείας θρησκευτικής με νεοελληνικό πρότυπο είτε ως μεταφρα-

τα τούρκικα στα ελληνικά, πραγματοποιείται σε μετάφραση και ιστορική εισαγωγή του Σταύρου Ανεστίδη, πρόλογο Ιωάννας Πετροπούλου από το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών.

στής επίσης από τα ελληνικά στα καραμανλίδικα,³² είτε αργότερα ως λεξικογράφος,³³ ο Λεβίδης βρίσκεται ιππαστί όχι απλώς ανάμεσα σε δύο γλωσσικά σύνολα, αλλά σε δύο πολιτισμικές υποστάσεις, και, τελικά, σε δύο ταυτότητες: ανάμεσα στον παραδοσιακό, προεθνικό κόσμο και στον νεωτερικό κόσμο των εθνικών συνειδήσεων. Η τουρκόφωνη παραγωγή του συντίθεται από τα δύο πάγια στοιχεία του παλαιού κόσμου, το οθωμανικό και το θρησκευτικό. Διαπιστώνουμε ότι ενώ η πρώτη κατηγορία έργων εντάσσεται σε μακρά συνέχεια και αποσκοπεί στην συντήρηση [της χριστιανικής πίστης], αντίθετα η δεύτερη, η λεξικογραφική κατηγορία έχει αμείρωτο χαρακτήρα. Το τουρκοελληνικό λεξικό, εκφράζει εν μέρει την ασυνέχεια, καθώς μεταλαμπαδεύει στοιχεία μιας ελληνόφωνης παιδείας μέσα από ένα τουρκόγλωσσο όχημα: χρησιμοποιεί μεν τον τουρκόφωνο κώδικα επικοινωνίας αλλά για να τον ανατρέψει. Στο άλλο λεξικό που απευθύνει στους ελληνόγλωσσους, παραθέτει τα ελληνικά και τουρκικά ονόματα «των πόλεων των ορέων και των ποταμών». Και ενώ κινείται λεξικογραφικά στην κατεύθυνση για την εκμάθηση και διδασκαλία της τουρκικής συγχρόνως προσβέβει την ανάγκη «επανάκτησης της πατρογονικής γλώσσας». Η καραμανλίδικη παραγωγή του, δεν έχει καμία ιστοριογραφική διάσταση. Αρκείται στον ρόλο του μεταφορέα γλωσσικού υλικού, του γεφυροποιού, διαχετεύει νέα στοιχεία με περίβλημα παλαιό.

Οι περί την ιστορία πραγματείες του συντάσσονται αποκλειστικά και μόνον ελληνικά — καλλιεργεί το προνομιακό πεδίο του αποδεικτικού λόγου. Δύο είναι τα γνωστά έργα όπου επιχειρείται η προσέγγιση της καππαδοκικής εντοπιότητας. Στο πρώτο, του 1885, πραγματεύεται την εκκλησιαστική ιστορία της περιοχής ενώ το δεύτερο, του 1899, εστιάζει το ενδιαφέρον του στα χριστιανικά μοναστηριακά συγκροτήματα της περιοχής. Και τα δύο διέπονται από την αντίληψη «της καθ' ημάς ιστορίας».³⁴

Το οθωμανικό παρελθόν, δεν είναι ορατό στο ελληνόφωνο έργο του Αναστάσιου Λεβίδη [του τέως «Καζαντζόγλου, εξελληνισθέντος εν τη Μ. τ. Γένους Σχολή υπό του Ι. Φιλαλήθους»] στην ευρεία τετραμερούς σύλληψη ιστορία του. Ουδεμία χρήση οθωμανικών πηγών παρατηρούμε ούτε και πρόσμειξη οθωμανικού παρελθόντος με χριστιανική ορθοδοξία. Στο «Προς τους αναγινώσκοντας»

32. Από αυτήν την κατηγορία το έργο του 1875 *Μιράτη Φειζάλ, Κάτοπτρον Κοινωνίας* έχει ελληνικά πρότυπα και εκδόθηκε ως βοήθημα των τουρκοφώνων για την κατανόηση του εκκλησιαστικού κηρύγματος. Το άλλο, του 1880, εκδόθηκε στην Σμύρνη ως *Πνευματική πανοπλία* και στρέφεται εναντίον των ετεροδόξων προπαγανδιστών, των μισσιοναρίων.

33. Δύο λεξικά εκδίδει το 1887 και το 1888, αντίστοιχα. Το πρώτο *Ονομαστικόν* προορίζεται προς χρήση της τουρκογλώσσου νεολογίας — ένα τουρκοελληνικό λεξικό. Το δεύτερο, *ελληνοτουρκικό*, απευθύνεται ισότιμα σε τουρκόγλωσσους και ελληνόγλωσσους. Αναγγελία της έκδοσης, καταχωρίζεται στην εφημερίδα *Τερακλή*, 30 Ιουλίου 1888, σενέ Α', Νουσχά 6, για το τουρκόφωνο κοινό.

34. *Ιστορία της Καππαδοκίας, Εκκλησιαστική Ιστορία*, Αθήνα [= Κωνσταντινούπολη] 1885 και *Αι εν Μονολίθους Μοναί της Καππαδοκίας και Λικαονίας*, Κωνσταντινούπολη 1899. Της πρώτης εκδόθηκε τελικά, ο ένας μόνον τόμος. Ο Β. Α. Μυστακίδης αναφέρει ότι ο Λεβίδης σκόπευε να δημοσιεύσει τμηματικά τις ελληνόγλωσσες πραγματείες τοπικής ιστορίας και στην τουρκόφωνη Ανατολή, βλ. Καππαδοκία. Περιγραφή, *Παρησασός* ΙΕ' (1893) 369. Η πατρότητα των δυο ελληνόγλωσσων έργων του Λεβίδη έχει αμφισβητηθεί από τον Μανουήλ Γεδεών και τον Τρύφωνα Ευαγγελίδη.

εισαγωγικό του κείμενο του πρώτου τόμου, ο Λεβίδης δίνει το ιδεολογικό του στίγμα: μνημονεύει την ελληνική αρχαιότητα και «τους ενδόξους ημών προγόνους». Η βιβλιογραφική έδρασή του δηλώνει την πρόθεση του ιστοριογράφου να αναχθεί στο τρισχιλιετές παρελθόν.

Εκτός από τις ευρωπαϊκές αναφορές, για την έρευνα της χριστιανικής Καππαδοκίας χρησιμοποιούνται ελληνικά βυζαντινά κείμενα, με πρόθεση ισορροπιών. Γρηγόριος της Νύσσης, Ευσέβιος, η Μυριόβιβλος του Φωτίου αλλά και προχριστιανικά, όπως ο Ηρόδοτος — ενώ στα χειρόγραφα του παραπέμπει σε χωρία της Ιλιάδας και της Οδύσσειας. Κρίνοντας οβελιστέο το οθωμανικό παρελθόν, το αποσυνδέει ιστοριογραφικά από την ως τότε ιστορική του κοίτη — την ορθοδοξία. Ερευνά την ορθοδοξία εφευρίσκοντας άλλον τρόπο, με την διάνοιξη μιας εξαρχαιστικής ατραπού. Θα επιχειρήσω να αναλύσω το σχήμα: Ο Λεβίδης είναι μια φυσιογνωμία που έρχεται από την μακρά διάρκεια, έχει αρχικά διαμορφωθεί μέσα στην τουρκόφωνη ορθόδοξη παράδοση, στην έκκεντρη γενέθλια επαρχία του. Δύο είναι οι τομές στην πνευματική του πορεία. Η πρώτη, στα μέσα του αιώνα, ακούσια, σχετίζεται με τον εγγραμματισμό, την εκμάθηση της ελληνικής με την μετάβασή του στο κέντρο, την Κωνσταντινούπολη. Η αποδοχή μιας εθνικής ταυτότητας συμβολικά εκφράζεται με την προσαρμογή του τουρκόφωνου επωνύμου του σε ελληνοπρεπές και δηλώνει τον άνωθεν εξελληνισμό του μέσα από την εγκύκλιο παιδεία. Η δεύτερη τομή, εκούσια αυτή, συντελείται με την στροφή του προς την ρομαντική σχολή της νεοελληνικής ιστοριογραφίας μέσω του συμπατριώτη του Καρολίδη — προς τα τέλη του αιώνα. Παρά την ηλικιακά αντίστροφη σχέση ο Λεβίδης είναι πνευματικά, ανάστημα του Καρολίδη. Η ιστοριοδιφική παραγωγή του επαρχιακού ελληνοδιδάσκαλου μπορεί εν μέρει να αναγνωσθεί ως διάθλαση του έργου του επίσης καππαδόκη γόνου της πάλαι ποτέ οικογένειας Καρλόγλου ο οποίος σταδιοδρόμησε στο Εθνικό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Οι δεσμοί των δύο ελέγχονται πολλαπλώς.³⁵

35. Μέλος της οικογένειας, ο Στέφανος Καρολίδης χρηματοδοτεί το 1875 την σμυρναϊκή έκδοση του πρώτου караμανλίδικου έργου του Λεβίδη, το *Κάταπτρον Κοινωνίας*. Ένα χρόνο μετά την έκδοση της *Εκκλησιαστικής Ιστορίας* ο Παύλος Καρολίδης δημοσιεύει βιβλιοκρισία, βλ. *Εκκλησιαστική Αλήθεια* ΣΤ' (31 Ιουλίου 1886) 264-266. Επιστολή του Καρολίδη προς τον Λεβίδη επισυνάπτει ο ίδιος ο συγγραφέας στο *En Monolithois*, σ. δ', όπου και αναδημοσίευση μόνον του ευμενούς προς το πόνημα τμήματος της βιβλιοκρισίας. Ο Γ. Ασκητόπουλος υπογραμμίζει την «διαρκή αλληλογραφία» Λεβίδη - Καρολίδη, στο «Υπόμνημα περί της εν Φλαβιανούς Μονής του Τιμίου Προδρόμου και του Αναστασίου Λεβίδου», *Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher*, Αθήνα 1937, σ. οα' - οβ'. Η επίδραση του Παπαρρηγόπουλου αλλά και της ευρωπαϊκής ρομαντικής ιστοριογραφίας στο έργο του επαρχιακού ιστοριοδίφη Λεβίδη μέσω Καρολίδη είναι ένα ζήτημα προς έρευνα. Επισημαίνονται οι αναμεταξύ τους επικαλύψεις όπως για άλλη μια φορά η πρόδρομη των ρατσιστικών θεωριών φυλετική θεωρία περί Αρίων του Arthur de Gobineau. Ο Λεβίδης στον τέταρτο,

Ο Λεβίδης ερευνά στη μικρή κλίμακα — είναι ιστορικός ορισμένης εμβέλειας, δεν είναι ο ιστορικός με τον θεωρητικό οπλισμό: δουλεύοντας όμως κυριολεκτικά και μεταφορικά σε καππαδοκικό έδαφος το τετραμερές Ιστορικό Δοκίμιό του, βρίσκεται εξ αντικειμένου χρονολογικά δέσμιος της οθωμανικής πραγματικότητας του παρόντος αλλά και του παρελθόντος. Επισοεί μια πρώτη κίνηση συμβιβασμού: εξοβελίζει το οθωμανικό και οικειοποιείται το εξ/ελληνιστικό στοιχείο. Ο ελληνισμός παύει να λειτουργεί ως πλαίσιο αναφοράς [όπως π.χ. στην περίπτωση του Αφθονίδη] αλλά προβιβάζεται ισότιμος του χριστιανισμού. Η νέα σύνθεση θα φέρει στον κόσμο το ελληνοχριστιανικό, αυτήν τη φορά, κράμα. Ο ιστοριογραφικός εξελληνισμός του καππαδοκικού πεδίου δεν μπορεί εκ των πραγμάτων να λειτουργήσει πειστικά παρά μόνον με ένα άλμα προς τα πίσω — ως φυγή προς ένα μη-οθωμανικό, άρα προοθωμανικό, και δη αρχαϊκό παρελθόν. Ο Λεβίδης κάνει την επόμενη κίνηση και «εξαρχαΐζει το χριστιανικό» — στρέφεται δηλαδή στην πρωτοχριστιανική περίοδο.

Η επιστημονική νομιμοποίηση αυτής της στροφής μέσα από την αναγωγή στο γλωσσικό επίπεδο, διασφαλίζει τον υπεροχικό της χαρακτήρα. Αυτομάτως εκτός από την ιστορική απουσία του οθωμανικού στοιχείου, τα πρώτα χριστιανικά χρόνια διαιωνίζουν την ιστορική παρουσία της ελληνικής γλώσσας. Υπήρξε γλώσσα παιδείας της λογισύνης, αλλά στάθηκε ευεπίφορη σε γενικευτική χρήση: τροφοδοτεί αποτελεσματικά την «ελληνοχριστιανική ανάγνωση» της Καππαδοκίας. Από την γραμμή αυτή προέκυψε ένα είδος μικτό — η νομιμότητα του οποίου ανέκαθεν θεωρήθηκε αδιαμφισβήτητη. Ένα είδος ιστοριογραφικά ανθεκτικό ως τον εικοστό αιώνα, ως τις μέρες μας.³⁶

χειρόγραφο ανέκδοτο τόμο του Ιστορικού Δοκιμίου, την Αρχαιολογία του 1891 δηλώνει ότι «η Ασία είναι η πρώτη κοιτίς του ανθρώπινου γένους» και αναφέρεται στην «Αρία Ομοφυλία στην μεγάλη λευκή ή Καυκασία φυλή».

36. Στο πλαίσιο αυτής της αντίληψης, δηλωτικό είναι το γεγονός ότι ενώ υποστηρίζεται πως από τον ενδέκατο αιώνα, επί αυτοκράτορος Αλεξίου Κομνηνού, καθιερώνεται ως γιορτή των Τριών Ιεραρχών, μόλις τον 19ο αιώνα θα εγκαθιδρυθεί σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης η ελληνοχριστιανική παρουσία τους ως «πατέρων και προστατών της παιδείας». Εξ ου και ο διδασκισμός του Ιωακείμ Βαλαβάνη ο οποίος επιλέγει αναγνώστες παιδικής ηλικίας: «ο Άγιος Βασίλειος [...] αγαπά πολύ τα καλά παιδιά και μάλιστα τους Ελληνόπαιδας εκείνους, οι οποίοι είναι φρόνιμοι και επιμελείς [...] και ζητούν να γίνουν φρόνιμοι και χρήσιμοι, όταν μεγαλώσουν, εις το έθνος μας [...] ο Άγιος Βασίλειος [...] έγραφε την ελληνικήν γλώσσαν με τόσην χάριν και ακρίβειαν, ως να έζη κατά τον χρυσούν λεγόμενον αιώνα του Περιλέους». Ο Άγιος Βασίλειος, άρθρο σε Λεύκωμα «Παιδικού Περιόδικου» αναδημοσιευμένο στο I. Βαλαβάνη, *Μικρασιατικά*, Αθήνα 1891, σ. 127-133, το παράθεμα σ. 128 και 130. Η χειρόγραφη καππαδοκική παράδοσή τους μνημονεύει στα τέλη του 19ου αι. αφού όντως συνενώνουν την ελληνική γλώσσα [που εκλαμβάνεται ως απόδειξη τρισχιλιετούς ελληνισμού] με τον χριστιανισμό των πρώτων αιώνων. Βλ. το υπό έκδοση βιβλίο της Έφης Γαζή, «Ο δεύτερος βίος των Τριών Ιεραρχών». Έτσι η Καππαδοκία αποκαθαρήνεται από την και «ιστοριογραφικά προβληματική» οθωμανική κατάκτηση λειτουργεί

Ερευνήσαμε την εκδοχή των διπλών γλωσσικών ταυτοτήτων. Πρόθεσή μου ήταν να υποδείξω αλλά και να συσχετίσω κάποιους ιστοριογραφικούς τόπους. Στο σημείο αυτό, θα ήθελα να διατυπώσω μια υπόθεση εργασίας.

Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία οι ενδείξεις που έχω με κάνουν να πιστεύω ότι υπάρχουν περιπτώσεις στον χώρο της ορθόδοξης λογισύνης της Ανατολής όπου ένας εγγράμματος διαθέτει πάνω από δύο γλωσσικές ταυτότητες. Έχουμε δηλαδή, κάποτε, ενδείξεις πολλαπλής ένταξης — διαδοχικής ή παράλληλης. Υποψιάζομαι λοιπόν και αυτήν την υποψία μου μεταφέρω στο χαρτί, ότι εάν ήμασταν σε θέση να ερευνήσουμε συγκριτικά όχι μόνον τα οθωμανικά αλλά τη βιβλική παραγωγή στις χριστιανικές γλώσσες που μιλήθηκαν και γράφτηκαν τον 19ο αιώνα, ρωσικά, βουλγαρικά, αρμενικά, αραβικά, αλλά και εβραϊκά, περσικά — θα εντοπίζαμε τις πολλαπλές υποστάσεις κάποιων συγγραφέων. Αυτό θα διεύρυνε το γνωστικό πεδίο ως προς την γραμματειακή βιβλιογραφική πλευρά των δανείων και αντιδανείων στον χώρο των ιδεολογικών ανταλλαγών και του πολιτισμού αλλά και —κυρίως— θα έδινε μια εντελώς διάφορη, πανοραμική, εικόνα της γένεσης των εθνικών συνειδήσεων στον χώρο της χριστιανικής Ανατολής. Εάν και εφ' όσον όλα αυτά δεν παραμείνουν σε επίπεδο εικασιών, φαινόμενα όπως ο κρυπτοχριστιανισμός, θεωρημένα σε ένα εναλλακτικό πλαίσιο, θα ήταν δυνατό να σημασιοδοτηθούν και να ερευνηθούν μέσα σε μια άλλη προοπτική.

Η μελέτη του εθνικισμού δεν αποδίδει όταν γίνεται με «εθνικιστικά» εργαλεία και μάλλον δεν είναι δυνατόν να υπάγεται σήμερα σε νοητικές κατηγορίες που έχουν παραχθεί από το ίδιο, το μεγάλο αυτό ιστορικό φαινόμενο του εθνικισμού.

ως άλλοθι προσφέροντας κάλυψη για ασφαλή επιστημονικά συμπεράσματα. Ανεξάρτητα από την ιδεολογική χρήση, η προοθωμανική περίοδος, αυτή καθαυτή, ως επιστημονικό πεδίο, στάθηκε ιστοριογραφικά γόνιμη και έδωσε τον εικοστό αιώνα ενίοτε και καλή συγκομιδή. Εκπρεπές παράδειγμα στη σειρά των εκδόσεων του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών το έργο του Βασίλειου Τατάκη, *Η συμβολή της Καππαδοκίας στη χριστιανική σκέψη*, Αθήνα 1960 [επανέκδοση 1989].